वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १ : १ ॥

1a cf. ŚDhU 10.6 : आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥

Witnesses used for this chapter : C_{94} ff. 193v–195v, C_{45} ff. 201v–203v, C_{02} ff. 267r–270r, K_{82} ff. 1v–3v, K_{10} exp. 44, 43 lower and then upper leaf (1.62cd–2.22 are missing), K_7 ff. 209v–211v, K_3 ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), P_{57} ff. 212v–213v (after which there is a lacuna), M ff. 1r–3v, K°_{77} ff. 1v–4r (collated only up to 1.16), K°_{76} ff. 210v–212v (collated only up to 1.16), K_{41} ff. 204r–206r, K_{107} ff. 206r–209r (collated only up to 1.15), E pp. 580–585 ; $C_{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a ०न्तमनन्त०] Σ, ०न्तमन्त० C^{ac}_{45} • ०पारं] $C_{\Sigma}K_7P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०पारगं $K_{82}K_{10}K_3K^{\circ}_{77}$ **1b** सुसूक्ष्म०] Σ, शुसुक्ष्म० C_{02} • ०व्यक्त०] Σ, ०व्य० K°_{77} • ०जगत्सुसारम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०जगशुसारं C_{02}, ०जगत्सुरासुरं K_{10}, ०जगतसुसारम् K_3 **1c** हरी०] Σ, हरीं K°_{77} • ०भिरासमग्रं] Σ, ०भिर्यत्समग्रं M (unmetr.), ०भिरोसमग्रं K_{107} **1d** वृष०] Σ, ०वृषो C^{ac}_{94}

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्त्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १ : २ ॥

अतृप्तः पुन पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजयेन यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितम् ॥ १ : ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

2c cf. MBh 1.2.70ab : एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना **4ab** = MBh 13.112.9ab

---

2a ०स्त्रिकं] Σ, ०स्त्रकं K_{41} • ग्रन्थं] Σ, ग्रंथ K°_{77} **2b** सहस्राध्यायमु०] Σ, सहश्रध्यायमु० C_{02}, सहस्राध्यायरु० E **2c** पर्व चास्य] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}M^{pc}K^{\circ}_{76}$, पर्वञ्चास्य C_{45}, पर्वमस्य $C_{02}K_{3}M^{ac}K_{41}K_{107}E$, पूर्व चास्य K°_{77} • शतं पूर्णं] Σ, त C_{02}, शतं पूर्ण्णं K°_{77} **2d** श्रुत्वा] Σ, श्रद्धा C_{45} • भारतसंहिताम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}M$ K°_{77}, भारसंहिता C_{02}, भारतसंहितं $K_{3}P_{57}K^{\circ}_{76}$, नारदसंहिताम् $K_{41}K_{107}E$ **3a** अतृप्तः पुन पप्रच्छ] em., अ(तृप्तः पु)⌣⌣प्रच्छ C_{94}, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K^{\circ}_{76}$ (unmetr.), अतृप्तः पुनरप्रच्छे C_{02}, अतृप्तः पुन पःप्रच्छ K_{3}, अतृप्तः पुनः पपृच्छ M, पप्रच्छ पुनरतृप्तो K°_{77}, अतृप्ताः पुनः पप्रेच्छ K_{41}, अतृप्त पुनः पप्रच्छ K_{107}, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E **3b** वैशम्पायन०] Σ, वेसम्पायन० C_{02} **3c** जनमेजयेन यत्पूर्वं] $C^{pc}_{94}C_{45}K_{7}K_{3}$ $P^{pc}_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, जनमेजये यत्पूर्वं C^{ac}_{94}, जन्मेजयेन यम्पूर्वं C_{02}, जनमेजयेन यत्पूर्व K_{82}, जनमेजयेन यत्पू(र्व) K_{10}, जनमेजनयेन यत्पूर्वं P^{ac}_{57}, जन्मेजयेण यत्पूर्वं M, जन्मेजयेन य-2- K°_{77} **3d** तच्छृणु त्वम०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, तच्छृण त्वम० C_{02}, -5- K_{10}, तच्छृणु स्वम० K_{3}, त श्रृणु त्वम० K°_{77} • ०तन्द्रितम्] $C_{94}C_{45}K_{7}K_{3}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}$ $K_{41}K_{107}E$, ०तन्द्रितः $C_{02}K_{82}$, -3- K_{10}, ०तन्द्रि(तं) P_{57} **4** जनमेजय उवाच] Σ, जन्मेजय उवाच C_{02}, -4- य उवाय P_{57} **4a** भगवन्स०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K^{\circ}_{77}$ $K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, भचावं स० C_{02}, भगव स० K_{3}, भगवं स० M • ०धर्मज्ञ] Σ, ०ज्ञ K_{82}, ०धर्मज्ञः K_{3} **4b** ०विशारद] $C_{94}K_{10}K_{7}K_{3}P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}$, ०विसारदः $C_{45}C_{02}K_{82}K^{\circ}_{77}$ $K_{107}E$, ०विशारदम् M

अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १ : ४ ॥

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १ : ५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १ : ६ ॥

अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १ : ७ ॥

4c अस्ति धर्मं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, अस्ति धर्मः C_{45}, अस्ति धर्म $C_{02}MK^{\circ}_{77}$, अधर्म K_3 • परं गुह्यं] $C_{94}K_{10}K_{3}P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, परो गुह्य C_{45}, परं गुह्य $C_{02}K_{82}$, परगुह्यं K_7 **4d** ०तारणम्] Σ, ०तारणा K°_{77} **5a** द्वैपायन०] Σ, द्वेपायन० C_{02}, वैसांपायन० K°_{77} • ०मुखोद्गीर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}$, ०मुखोद्गीर्ण $C_{02}K^{\circ}_{77}$, ०मुद्गीर्ण्ण K_3, मुखं गीर्ण्णं M^{ac}, मु(खां) गीर्ण्णं M^{pc}, मुखाद्गीर्णं E **5b** धर्मं वा यद्वि०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, धर्मं यत्तद्वि० C_{45}, धर्मवत्य द्वि० $C_{02}K^{\circ}_{77}$, धर्म वा यद्वि० K_3, धर्मवाक्यं द्वि० M • ०त्तम] Σ, ०त्तमः C_{02}, ०तमः M **5c** हि मे तृप्तिं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, हि मे तृप्ति $K_3K^{\circ}_{77}$, प्रसादेन M **5d** यत्नात्तपोधन] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, यन्नात्त⌣⌣न C_{94}, यत्ना तपोधनः C_{02}, यत्ना तपोधन K_3, यत्नन्तपोधन M, यंनात्त० K°_{77} **6** वैशम्पायन उवाच] Σ, om. M^{ac}, वै ॥ वैशम्पायन K_{107} **6a** राजन्न०] Σ, राजंन० K_3, राजन० M • ०हितो] Σ, ०हितं K_{41} **6b** ०ख्यानमनुत्तमम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}MK^{\circ}_{76}E$, ०ख्यानमुत्तमम् C_{45}, ०ख्यानमुतमम् C_{02}, ०धर्मव्याख्यानमुत्तमं K_3 (hypermetr.), ०ख---मनुत्तमं K°_{77}, ०ख्यानमनुत्तमः K_{41}, ०ख्यानमुत्तमः K_{107} **6c** ०प्राप्तं] Σ, ०प्राप्त C_{02} **6d** ०धर्मं] Σ, ०र्मं C_{02}, ०धर्म K°_{77} • शृणोतु] Σ, शृणोत C_{02}, शृणोत्त P_{57} • मे] Σ, मै C_{45} **7a** ०कर्तारं] Σ, ०कर्त्तन्तं K_{10}, -3- P_{57} **7b** ०व्रत०] Σ, ०प्रत० M • ०यणम्] $C_{94}C_{45}K_{10}P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०यन C_{02}, ०यणः K_{82}, ०यनं K_7, ०(यणं) K_3 **7c** ०चारं] Σ, ०चार K°_{77} **7d** ०परम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०न्वितम् $C_{02}K_3K^{\circ}_{77}$, ०(प)रं K_{10}

जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ : ८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १ : ९ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमतः परम् ॥ १ : १० ॥

8a ०र्थं प्रश्नैकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, ०र्थं प्रश्नेकं $C_{94}K_3$, ०र्थप्रश्नेकम् $C_{02}K_{41}K_{107}E$, ०र्थप्रश्चैकं M, ०थप्रश्नैक K°_{77}, ०र्थ॒प्रश्नैकं K^{oac}_{76}, ०र्थप्रश्नैकं K^{opc}_{76} **8b** प्रभविष्णुना] C_{94} $C_{45}K_{82}K_{10}K_3P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{opc}_{76}K_{41}K_{107}E$, प्रभुविष्णुना C_{02}, प्राभविष्णुना K_7, om. K^{oac}_{76} **8c** ०धरो] Σ, ०॒रो C_{94}, ०धरा K_{10} **8d** ०न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K^{\circ}_{77}$ $K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०न्वितं $C_{02}K_3M$ **9a** कथं] Σ, कथ K°_{77} • ज्ञेया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ $P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}$, ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_3, भूयो E **9b** ०वर्ण०] Σ, ०वर्णा० E • ०वर्जिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०वर्जितं C_{02}, ०वर्जिताः K_7, -2- ता K°_{77} **9c** ०व्यञ्जन०] Σ, ०व्यज्जन० E **9cd** ०मुक्तमक्ष०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ $P_{57}K^{\circ}_{76}K_{107}E$, ०मुक्त अक्ष० $C_{45}K^{\circ}_{77}$, ०मुक्तं अख० K_3, ०मुक्तं अक्ष० M, ०म्मुक्तंमक्ष० K_{41} **9d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_7P_{57}K^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, किमतः परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_3M$ **10a** अनुच्चार्य०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, अनुचार्य० C_{02} K_7K_3, अन्त्रचाय० K°_{77} **10ab** ०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_3$ $P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुन C_{02}, ०सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10}, ०सन्दिग्धमविच्छिनमनाकुलं K°_{77} **10c** निर्मलं सर्वगं] Σ, -4- वगं P_{57}, निर्मलं सर्वग K°_{77} **10c** ०क्षरं किमतः परम्] $C_{45}M$, ०क्षरं किमु तत्परम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K^{\circ}_{76}E$, ०क्षरं किमतत्परं $C_{02}K_3K_{107}$, ०क्षर किमतः परं K°_{77}, ०क्षराङ्कमतत्परं K_{41}

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥

कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम ।

11b cf. KūP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

---

11 ०राग उवाच] Σ, ०रागोवाच K_3 **11a** देहे क्ष०] $C_{94}C_{02}K_7P_{57}K^{\circ}_{76}$, देहात्क्ष० C_{45}, देहक्ष० $K_{82}K_{10}K_3MK^{\circ}_{77}K_{41}K_{107}E$ • याते] Σ, यान्ते K_3 **11b** ०जलाग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, ०जलाग्निशिवादिभि C_{02}, ०जलाग्नि शि≍दिभि K_3, ०जालादिशिवादिभिः K°_{77} **11c** ०दूतैः] Σ, ०दूते $C_{02}K_3$ • कथं] Σ, कथ K°_{77} • नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3P_{57}K^{\circ}_{76}$, नीत्वा C_{02}, नीतः M, नीते K°_{77}, नीता $K_{41}K_{107}E$ **11d** निरालम्बो] Σ, निरोलया K_{41}, निरोरैन्वो K_{107} • निरञ्जनः] Σ, निरञ्जन C_{02}, निरञ्ज≍ K°_{77} **12a** ०पाशैः] Σ, ०पाशे C_{02}, ०पाशै K_3 • बद्धो] Σ, ब(द्धो) C_{45}, बद्ध K_3 **12b** निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}M^{pc}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, निर्दहः स C_{02}, निर्देहस्य K_3, निर्देहन्म M^{ac}, निदेहश्च K°_{77} • व्रजेत्] Σ, भवेत् K_{10} **12c** स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, स्वर्ग $C_{02}K_3M$, स्वागं K°_{77} • स] Σ, सं $K_{10}M$ • याति] $K_{82}K_{10}K_7K_3P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}$, यान्ति $C_{\Sigma}E$ **12d** निर्देहो] Σ, निदेहो K°_{77} **12e** एतन्मे संशयं] $C_{\Sigma}K_7P_{57}MK_{41}K_{107}E$, एतन्मे संशये K_{82}, एतन्मे संशयो $K_{10}K_3$, एवं विस्मयसंसय K°_{77}, एतंत्मे संशयं K°_{76} **12f** ०तुमिच्छामि] Σ, ०तुमि C_{45} **13** अनर्थयज्ञ उवाच] Σ, om. K^{ac}_{82}, अनर्थयज्ञ (उवाच) P_{57} **13a** अतिसंशयकष्टं ते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}M^{pc}K^{\circ}_{76}K_{107}$, अतिशंस(य)कष्टन्ते C_{94}, अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_3, अतिसंसयकष्टञ्च K°_{77}, अतिसंसयकष्ट≍न्ते पा K_{41} **13b** द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, च द्विजोत्तमः $C_{02}K^{\circ}_{77}$, द्विजसत्तमः K_3

दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १ : १३ ॥

कर्महेतु शरीरस्य उत्पत्ति निधनं च यत् ।
सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १ : १४ ॥

तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १ : १५ ॥

हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १ : १६ ॥

न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।

13c ०ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}K^{\circ}_{76}$, ०ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_3MK^{\circ}_{77}K_{41}K_{107}E$ • मनुष्यैस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, मनुषैश्च C_{45}, मणुक्षे(सु) C_{02}, मनुष्येस्तु K_3 **14a** कर्म०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3P_{57}MK^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}$, अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म० $C_{02}K_{41}K_{107}E$ • ०हेतु] Σ, ०हेतुः C_{45}, ०हेंतु C_{02} • शरीरस्य] Σ, शरीरस्यं C_{02}, स---(स्य) K°_{77} **14b** उत्पत्ति नि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K^{\circ}_{77}K^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, उत्पतिनि० $C_{02}K_3$, उत्पत्तिर्नि० M • च यत्] Σ, च यः K_{10}, यत् K_3 **14c** सुकृतं] Σ, सुकृतकृतन् C_{02}, सुकृत K_3 • चैव] Σ, वापि $K_3K^{\circ}_{77}$ **14d** पाश०] Σ, पासा० K°_{77} • ०हृतम्] Σ, ०हृतः C_{02} **15a** तेनैव] Σ, तेनेव $C_{02}K_3$ • सह संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K^{\circ}_{76}K_{107}E$, सह सा यान्ति $C_{02}K_3$, सह सा याति M, सह संयान्ति K°_{77}, सहं स याति K_{41} **15b** नरकं स्वर्ग०] Σ, नरकदुर्ग्ग० K°_{77} • वा] $C_{\Sigma}K_{10}K_7P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}K_{107}E$, च $K_{82}K_3K^{\circ}_{77}$ **15c** सुख०] Σ, सुखं M • ०दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}MK^{\circ}_{76}$, ०दुःख $C_{02}K_{10}K^{\circ}_{77}K_{41}K_{107}E$ **15d** भोक्तव्यं] Σ, भोक्तव्य K°_{77} • ०सम्भवम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK^{\circ}_{76}$, ०सम्भवः $C_{02}K_{41}K_{107}E$, ०संभावात् K°_{77} **16a** हेतुनानेन] Σ, हेतुना तेन K°_{77}, हेतुनाने K^{ac}_{107} • ०न्द्र] Σ, ०न्द्रः $K_{10}K^{\circ}_{76}$ **16b** देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}K^{\circ}_{76}E$, देहे C_{02}, देह $K_{10}MK^{\circ}_{77}K_{41}$, देहं K_{107} • नृणाम्] Σ, नृणा $C_{45}C_{02}$ **16c** यं कालपाशमित्याहुः] em., यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02}, यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7P_{57}K^{\circ}_{76}K_{41}E$, कालपाषेति (पस्त्वे)ह M, यां कालपासमित्याहु K°_{77} **16d** ०व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK^{\circ}_{76}K_{41}E$, ०व्रतः $C_{45}C_{02}K^{\circ}_{77}$ **17a** विदितं] Σ, विदित C_{02} **17ab** किञ्चिज्जि०] $C_{45}M$, किञ्चिद्वि० $C^{pc}_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$, किद्वि० C^{ac}_{94}, किञ्चि जि० C_{02} **17b** कथं द्विज] Σ, ⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣(म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि) (*cancelled*) कथं द्विज C_{02}, कथं द्विजः P_{57}

कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १ : १७ ॥

कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १ : १८ ॥

कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १ : १९ ॥

मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १ : २० ॥

समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ।
षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ॥ १ : २१ ॥

---

21 K_{10} omits verses 21ef–24ab

17c कालपाशं च] Σ, कालपाषेति M **17d** वेत्तुमर्हसि] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$, वेत्तुमूहसि K_7, वक्तुमर्हसि $MK_{41}E$ **18a** कला०] Σ, काला० $C_{02}K_{82}^{ac}$ • ०कलित०] Σ, ०(कन्मित)० K_{41} • ०कालं च] Σ, ०कालश्च ME **18b** ०कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}P_{57}K_{41}E$, ०कला $C_{45}K_7$, ०विधिं K_{82}, ०कलाः M **18c** त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7P_{57}E$, तुटिद्वय $C_{45}K_{10}$, तुटिद्वयं $K_{82}M$, त्रुविद्वयं K_{41} • ०मेषस्तु] Σ, ०मेवस्तु C_{94}, ०मेषद्वि० K_{82} **18d** निमेषद्वि०] Σ, निमेषाद्वि० M **19a** ०गुणिता काष्ठा] Σ, ०गुणितं काष्ठा M, ०गुणितं काष्ठी K_{41} **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$, वै त्रिंशता C_{45}, काष्ठा वै त्रिंशति C_{02}, काष्ठान्वै त्रिंशति M **19c** मुहूर्तश्च] Σ, मुहूर्त्त C_{45}, मुहूर्तञ्च E **19d** मानुषेन] Σ, मानु(षश्च) C_{02} • ०त्तम] $C_{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}P_{57}K_{41}E$, ०तमः $K_{10}M$, ०त्तमः K_7^{ac} **20a** मुहूर्त०] Σ, मुहूर्त्ता M, मुहूर्तं E **20b** ०धाः] Σ, ०धा K_{41} **20c** ०रात्रं] Σ, ०रात्र M **20d** ०नीषिणः] Σ, ०नीषिन M **21a** समा] Σ, मास C_{02}, समा समाया K_{41} • ०मासाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, ०मासश्च $C_{02}E$, मासाहुः M **21b** कालतत्त्व०] Σ, कलातत्त्व० K_7, कालन्तत्व० P_{57} **21c** शतं] Σ, शत० $K_{41}E$ **21d** मानुष०] Σ, माणुष्य० $C_{45}C_{02}$ (unmetr.) **21e** षष्टिं चैव] $C_{\Sigma}K_7P_{57}M$, षष्टिं वर्ष० $K_{82}K_{41}$, षष्टिश्चैव E **21f** ०युगः] Σ, ०युग ME

द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ।
त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ॥ १ : २२ ॥

एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ।
मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ॥ १ : २३ ॥

कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ।
दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १ : २४ ॥

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १ : २५ ॥

परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १ : २६ ॥

22a द्विगुणः कलिसंख्यातो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}$, कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M, द्विगुर्णः कलिसंख्यातो K_{41}, द्विगुणा कलिसंख्यातो E **22b** द्वापरो युग संज्ञितः] Σ, द्वापरः युगः संज्ञिकम् M, द्वापरे युग संज्ञितः E **22c** त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$E, तेत्रा C_{02}M, त्रेत्रा K_{7} • त्रिगुणा] Σ, तृगुणो M • ज्ञेया] Σ, ज्ञेयः M **22d** ०युगः] Σ, ०युग E **23b** ह्ये०] Σ, हे० K_{7} • ०सप्ततिः] Σ, ०सप्तति M **23c** मन्वन्तरस्य] Σ, मन्वन्तरन्तस्य P_{57} • चैकस्य] Σ, om. $K_{82}^{ac}M^{ac}$ **23d** ०क्तं] Σ, ०क्त M **24a** कल्पो] C_{45}, कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}P_{57}MK_{41}$E • मन्वन्त०] Σ, न्वन्त० M^{ac}, मंन्वन्त० M^{pc} **24b** ०दश] Σ, ०दशं C_{45} • संख्यया] Σ, शंक्षया M **24d** ०आहः] Σ, ०आह C_{94} • परिकल्पितम्] $C_{94}K_{7}P_{57}$, करिकल्पितम् C_{45}, परिकल्पितः $C_{02}K_{10}$M K_{41}E, परिकीर्तिताः K_{82} **24f** ०दर्शिभिः] Σ, ०दर्शिभि M **25a** ०गमे] Σ, ०गम K_{41} • प्रलीयन्ते] Σ, प्रलीयते C_{45} **25b** सर्वं च०] Σ, सर्वश्च० M **25c** अहागमे] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}$, अहाग.1.. K_{10}, अहरागमे M (unmetr.), अहागम K_{41}, अह्नागमे E **25d** ०पद्यन्ते] Σ, ०पद्यंति M **26a** ०र्ध०] Σ, ०र्धं K_{10}, ०ध० K_{41} **26cd** ०वाहुर्भृ०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}K_{41}$E, ०वाहु भृ० $C_{02}K_{10}$M **26d** ०महर्षयः] $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}P_{57}K_{41}$E, ०महयः K_{82}^{ac}, ०मर्हषयः K_{7}, ०महर्षिभिः M

यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
कालचक्रं भ्रमित्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १ : २७ ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्क्वचित् ॥ १ : २८ ॥

चतुर्दश परार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १ : २९ ॥

एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १ : ३० ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।

28ab ≈ UMS 12.34cd : कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः **28** ≈ KūP 1.11.32 : कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ **29d** = MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d

---

27a ०आर्क०] Σ, ०आर्का० M^{ac} • ०तारेन्दु] Σ, ०तारैन्दु M **27b** भ्रमतो] Σ, भुमनो K_{41} • दृश्यते त्विह] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$, दृश्यन्दिह C_{45}, दृस्यते त्विहः C_{02}, दृश्यते त्विहः M **27c** भ्रमित्वैव] corr., भ्रमत्वैव $C_{94}K_{82}K_7E$, भ्रमत्वेव C_{45} $K_{10}P_{57}M$, भ्रमत्वेह C_{02}, भ्रमत्यैव K_{41} **27d** ०श्रमं] $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_7K_{41}E$, ०श्रमो K_{82}^{ac}, ०श्रामन् K_{10}, ०श्रमेन् P_{57}, ०श्रामो M • विद्महे] Σ, विग्रहे C_{45}, विद्यते M **28b** कालः] Σ, काल E **28c** कालस्य] Σ, कालःस्य M^{ac} • वशगाः] Σ, वशगा E **28d** कालवशकृ०] Σ, कालो वशकृ० M **29b** देवराजा] Σ, देवराज ME • ०त्तम] Σ, ०त्तमः M **30a** कालो] $C_{94}C_{45}K_{82}$, काल $C_{02}K_{10}K_7P_{57}MK_{41}E$ • महायोगी] Σ, मयोयोगी P_{57} **30b** ब्रह्मा विष्णुः परः] C_{45}, ब्रह्मविष्णुपरः C_{94} K_7MK_{41}, ब्रह्मा विष्णु परः $C_{02}K_{82}K_{10}$, ब्रह्म विष्णुः परः P_{57}, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) **31a** श्रुतं वै] Σ, श्रुतो वः M • ०चक्रं तु] Σ, ०चक्रस्य C_{02}, ०चक्रत्तु M **31b** विनिःसृतम्] corr., विनिसृतम् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK_{41}E$ (unmetr.)

परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १ : ३१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १ : ३२ ॥

खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कु पद्मं तथैव च ।
समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १ : ३३ ॥

सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १ : ३४ ॥

परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १ : ३५ ॥

33ab = BrahmāṇḍaP 3.2.101

33ab After these two pādas, K_{41} inserts this : वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरो नन्तनेव च **33cd** E omits 34cd–35 and then inserts this : वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च

31c परार्धं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$E, (प)रार्द्धं च C_{94}, पराधञ्च M^{ac}, परार्धञ्चे M^{pc} • परं चैव] Σ, पराञ्चैव MK_{41} **31d** वः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P^{ac}_{57}M^{ac}K_{41}$, नो P^{pc}_{57}, नः M^{pc}, यः E • ०दीपितम्] Σ, ०दीयतां M **32** अनर्थयज्ञ उवाच] Σ, om. K^{ac}_{82} **32a** दशं] Σ, दश C_{94}, (दश) P_{57} **32b** सहस्र०] Σ, साहस्र० M • ०युतं] Σ, ०तन् K_{10} **32c** प्र०] Σ, प० K_{41} **32cd** कोटिम०] Σ, कोटिर० K_7 **32d** ०र्बुदं] Σ, ०बुदं K_7 **33a** निखर्वं च] Σ, निखर्वं तु K_{10}, निसर्वञ्च M **33b** शङ्कु] Σ, शंख E • पद्मं] Σ, पद्म M **33c** समुद्रो] Σ, समुद्र० M • मध्यमन्तं च] $C_{\Sigma}K^{ac}_{82}P_{57}MK_{41}$, मध्यमान्तं च K^{pc}_{82}, मध्य(मन्तञ्च) K_{10}, मध्यमन्तश्च K_7 **33d** परार्धं च परं तथा] Σ, परार्द्धपरद्वेगुणाम् M **34a** सर्वे] Σ, सर्वं K_{41} **34b** परार्धं] K_7P_{57}, परा(र्ध) C_{94}, परार्ध $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}MK_{41}$ • यावदेव] Σ, दशदव K_{41} **34c** परार्ध०] Σ, परार्धं K_7 **34d** ०संख्या] Σ, ०सख्या M **35ab** परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] $C_{\Sigma}K_{10}K^{pc}_7P_{57}K_{41}$E, परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति $K_{82}K^{ac}_7$, परापरतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M **35c** ०वेद०] C_{94}E, ०वेदे $C_{45}C_{02}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, ०वेदा K_{82}, ०वेदैः M **35d** ०ख्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$, ०ख्यातं $C_{02}K_{10}K_7MK_{41}$E • ०त्तम] Σ, ०तम M

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित् ।
कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १ : ३६ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १ : ३७ ॥

पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १ : ३८ ॥

शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १ : ३९ ॥

38cd cf. BrahmāṇḍaP 3.4.58cd : ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

36a ब्रह्माण्डं] Σ, ब्रह्माण्ड C_{02} **36b** प्रमाणं ज्ञापितं क्वचित्] conj., प्रमाणं चापितं क्वचित् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}K_{41}E$, प्रमाञ्चापितत् क्वचित् K_7, प्रमाणञ्चापितां कति M **36c** ०र्ध्वेषु] em., ०र्धेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK_{41}E$ **36d** सूर्यस्त०] Σ, र्यो M^{ac}, शूर्यो M^{pc} • महीम्] $C_{45}C_{02}K_{82}P_{57}MK_{41}$, मही(म्) C_{94}, मही $K_{10}K_7E$ **37a** ब्रह्मा०] Σ, ब्रह्म० M • प्रसंख्यातुं] Σ, प्रसंसा तु K_{10}, च संख्यातुं E **37b** शक्यं क०] $K_{82}K_{10}K_{41}^{pc}E$, शक्या क० $C_{\Sigma}K_7P_{57}$, सक्याङ्क० M, ह्यक्यं क० K_{41}^{ac} **37c** देवास्ते] Σ, देवतापि M **37d** मानुषाणां च] Σ, मानुषार्नञ्च M^{ac}, मानुषानाञ्च M^{pc} **38c** यत्पुराख्यातो] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, यत्पुराख्यातं M, यत्प्रयात्परायाख्यातो K_{41}, यत्ममाख्यातो E **39a** शिवाण्डा०] Σ, शिवाण्ड० M^{ac}, शिवाण्डे० M^{pc} **39b** सर्वेषामिव भूभृताम्] conj., सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_7P_{57}$, सर्वेषामेव भूरिताः C_{02}, सर्वेषामिव भूरिता K_{82}, सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10}, स(र्षपा) इव भाविता M, सर्वेषामेव भूरिनाः K_{41}, सर्वेषामेव भूरिमां E **39c** दिशाष्टाणां] Σ, शिवाष्टाणां K_{10}, दिशाष्टाणा P_{57} **39d** ब्रह्माण्डे] Σ, ब्रह्मण्डा M • कीर्तितं शृणु] Σ, य च कीर्तितम् C_{45}, कीर्त्तिता शृणु M

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १ :४० ॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥ १ :४१ ॥

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥ १ :४२ ॥

40a सहासहः] K_7, साहासह $C_\Sigma K_{82} K_{10} P_{57} M K_{41} E$ • सहः सह्यो] $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$, सहः सज्ञा C_{45}, सहो सह्यः M, सहः सज्ञो $K_{41} E$ **40b** विसहः] $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 P_{57} E$, विसह $C_{02} M$, विंसहः K_{41} • ऽसभा] $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$, सभाः C_{45}, सहा M, सता $K_{41} E$ **40c** प्रसहो] Σ, प्रसहेः E • प्रसहः] Σ, प्रस(वः) C_{02}, सप्रहः E • सानुः] $C_\Sigma K_{82} K_{10} P_{57} K_{41}$, सानु $K_7 ME$ **40d** पूर्वतो] Σ, पर्वतो E **41a** भासनो] $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 P_{57} M$, भास-1- C_{02}, भांसतो K_{41}, भासतो E • भानुः] Σ, भानु $C_{45} M$ **41b** द्युतिमो] $C_\Sigma K_{82} K_{10} P_{57} M$, द्युतिनो $K_7 K_{41} E$ **41c** दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 P_{57} K_{41}$, दीप्ततेजाश्च तेजश्च C_{45}, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च तेजाश्च E **41d** तेजा तेजवहो] Σ, तेजतेजयह M **41e** आग्नेये] $C_\Sigma K_{82} K_{10} P_{57} E$, आग्नेय $K_7 K_{41}$, आग्नेर्ये M • त्वेतदा०] Σ, त्वेचमा M **41f** शृण्वथ] Σ, शृणुथ M • द्विज] Σ, द्विजः K_{10} **42a** यमो] Σ, यमा K_{41} **42b** संयमो] Σ, संयम M, संयमा K_{41} • यमुनो] $C_{94} C_{45} K_{10} P_{57} K_{41}$, यमनो $C_{02} K_7$, युमुना K_{82}, यमतो M, यमुना० E • यमः] Σ, यन M, यामः K_{41} (unmetr.) **42c** संयनो यमनोयानो] K_{82}, संयमो यमनोयानो $C_{94} C_{02} E$, संयमो यमुनोयानो $C_{45} K_{10} P_{57}$, संयमा यमनो यामो K_7, यमियुग्मा यनो यानः M, संयमा यमनो यानो K_{41} **42d** यनियुग्मा यनोयनः] $K_{10} P_{57}$, यनियुग्मा नयो यनः $C_{94} C_{02} K_{82}$, यनियुग्मा नयो नयः $C_{45} K_{41}$, यनियुग्मा नयो यमः K_7, दशमा याम्यमाश्रता M, यनियुग्मा नयोनय E

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥ १ :४३ ॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १ :४४ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥ १ :४५ ॥

ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।

43a नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, नगजा नन्दो C_{45}, नगनागेन्द्र M, नगनो नदो K_{41}E **43b** नगरो नगनन्दनः] $K_{10}M^{ac}K_{41}$, नगरोरगनन्दनः $C_{94}K_7$, नगरो(नगनन्द)नः C_{45}, नग(रो)-2- नन्दनः C_{02}, नगरोगरनन्दनः K_{82}, नगरोरगनन्दनः P_{57}, नगरो नननन्दनः M^{pc}, नगरोन्नगनन्दनः E **43c** नगर्भो] Σ, नृगभो K_{10}, नगर्भ M • गहनो गुह्यो] Σ, गुहनो गुह्य M, गहनो गुह्ये E **43d** गूढजो] Σ, गुडजो M • तत्परः] Σ, तत्परम् M **44a** वारुणेन] Σ, वारुणे च E **44b** शृणु] K_{10} P_{57}M, शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, शृ(ङ्गे) C_{02}, मृद्धे (पाप्त) (*cancelled*) K_{41}, मृद्धे E **44c** बभ्रः सेतुर्भवो०] corr., बभ्रं सेतुर्भवो० $C_{94}C_{45}$, बभ्रं सेतु भवो० C_{02}, बभ्रः सेतु भवो० K_{82}, बभ्रं सोतुरबभ्रं सेतुर्भवो०भवो० K_{10}, बभ्र सेतुर्भवो० K_7, बभ्रं सेतुर्भवे० P_{57}, बभ्रू सेतु भवो० M, बभ्रून्सेतुर्भवो० K_{41}, बभ्रून्सतुर्भवो० E **44d** प्रभवोद्भव०] Σ, प्रभवोभव० M • ०भाजनः] Σ, ०भाजन E **44e** भरणो] $C_{45}K_7$, भरण $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}K_{41}$E, भरणा K_{10}, भरणे P_{57}, भरणः M **44f** दशैते] Σ, दशेते K_7, दशैता M • ०लयाः] Σ, ०लया ME **45a** नृगर्भो] Σ, नृगभा M • ०गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, ०गर्भाश्च $C_{02}K_{82}$ME **45b** देवगर्भो] Σ, देवगर्भ M **45c** ०गर्भश्च] $C_{\Sigma}K_{10}$ K_7P_{57}E, ०गर्भाश्च K_{82}, ०गर्भोश्च M, ०शभश्च K_{41} **45d** वृषाङ्को] Σ, वृषांगो M • वृषभ०] Σ, वृष-० C_{02} **46a** ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ज्ञातव्यश्च यथा सम्यग् P_{57}, वृषञ्जवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्च तथा सम्य K_{41}, ज्ञानवाञ्च तथा सत्य० E **46b** वृषजो वृषनन्दनः] Σ, वृषनन्दनः K_{82}, दशनायक वायवे M

नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १ :४६ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥ १ :४७ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १ :४८ ॥

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १ :४९ ॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।

46cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}E$, नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः $C_{02}K_{10}$, नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K_7, कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M **47a** सुलभः] Σ, सुरभः $K_{41}E$ • सुमनः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, सुमनाः K_7, सुसमः P_{57}, सुमनो M, सुमन K_{41} • सौम्यः] Σ, सोम्य M **47c** सतः सत्य] corr., सत सत्य $C_{\Sigma}K_7P_{57}K_{41}$, सत्यसत्य K_{82}, सुत सत्य K_{10}, सुतः सत्य M, सत सत्या० E • लयः] Σ, लयं K_7 **47cd** शम्भुर्द०] $C_{94}C_{45}K_{10}P_{57}K_{41}E$, शम्भु द० $C_{02}K_{82}K_7$, शम्(भुं) द० M **47d** ०नायकमु०] Σ, ०नायक उ० E **48a** वज्र] Σ, व्रजः M **48b** ०वर्षणः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}M$, ०ऽ(र्शणम्) K_7, ०दर्प्पणः K_{41}, ०दर्य्य च E **48c** इलनो वलिनो ब्रह्मा] Σ, इलिनो वलिनो ब्रह्मः M **48d** दशे०] $C_{94}K_{82}K_7P_{57}K_{41}E$, दशौ० $C_{45}C_{02}K_{10}$, दिशौ० M • नायकाः] Σ, नायका M **49a** अपरो विमलो मोहो] Σ, अपरः विमला मोहा M **49b** निर्मलो म०] em., निमलो म० C_{94}, निर्मलोन्म० $C_{45}K_7K_{41}$, निर्मलोत्म० $C_{02}E$, निमलोर्म० $K_{82}K_{10}$, निमलोत्म० P_{57}, निर्मलोन्म० M **49c** अक्षयश्चाव्ययो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, अक्षयाश्चाव्ययो C_{02}, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयञ्चाव्ययो E **49cd** विष्णुर्व०] $C_{94}C_{45}K_7K_{41}E$, विष्णु व० $C_{02}K_{82}P_{57}M$, र्विष्णुर्व K_{10} **49d** मध्यमे दश] $C_{94}C_{45}K_7K_{41}$, मध्यमो दश $C_{02}K_{82}P_{57}$, वरवर्षणः K_{10}, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E **50a** सर्वेषां] Σ, सर्वेषा K_7 • दशमीशानां] Σ, दशरीशानां E **50b** परिवार०] Σ, परि० C_{45}, परिवारं K_{82}

शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १ :५० ॥

सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥ १ :५१ ॥

एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १ :५२ ॥

दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १ :५३ ॥

खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।

50d सहस्रैः] Σ, सहस्रै M • ०वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, ०वारिता C_{02}^{ac}, ०वारितः M, ०वारिताः E **51ab** एकैकम०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$E, एकैकं म० $C_{02}K_{82}$M **51b** परिवारितम्] Σ, परिवारितः M, परिवारितमाः E **51c** अयुतं] E, अयुतैः $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}MK_{41}$, अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृन्दैः] Σ, प्रयुतै वृन्दैः K_7, प्रयुतैर्भृत्य M **51d** प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] corr., प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02}, प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10}, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुते नियुतैर्वृतः K_{41}, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E **52a** परीवारो] Σ, परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) **52b** नियुतः] Σ, नियुत C_{02} • च] Σ, चः K_7^{ac} **52c** कोटिभिर्दशकोट्येन] $C_{94}C_{02}P_{57}K_{41}$E, कोटिभि दशकोट्येन C_{45}, कोटिभिर्दशकोट्योन $K_{82}K_7$, कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10}, कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M **52d** एकैकः परिवारितः] $C_{45}K_{82}$E, एकैकः परिवरि(तः) C_{94}, एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_7P_{57}$, एकैकपरिवाराणां M, एकैकः परिवारितं K_{41} **53a** दशकोटिषु एकैकं] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{41}$E, दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_7P_{57}$, दशकोट्येषु एककं M **53b** वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] $C_{\Sigma}K_{10}P_{57}$, वृन्दवृन्दवृतैर्वृतं K_{82}, वृन्दवृन्दभृतै वृतं K_7, वृन्द्रवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दवृतैर्वृत K_{41}, वृन्दवृन्दं वृतैर्वृतः E **53c** वृन्दवर्गेषु] Σ, वृन्दवर्गेभिः तै वृतम् M **53d** खर्वभिः परिवारितम्] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$, खर्वर्भिः परिवारितम् K_7, खर्वाभिः परिवाराणि M, खर्वर्भिः परिवारित K_{41}, खर्वर्भिः परिवारितः E **54a** खर्ववर्गेषु एकैकं] Σ, खर्ववर्गेव एककम् M **54b** दशखर्वगणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}K_{41}$, दशखर्वगणै वृतम् C_{45}, दशखर्वगणे वृत्तं K_7, दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E

दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १ :५४ ॥

शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १ :५५ ॥

समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १ :५६ ॥

अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १ :५७ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम ।
चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १ :५८ ॥

57ab omitted in P_{57} **58b** After संक्षेपा० P_{57} f. 213v breaks off and resumes only at 2.21c. One folio containing 1.58cd–2.21ab is missing.

54c ०खर्वेषु] Σ, ०गर्वेषु K_7 **54d** परिवारितम्] Σ, परिवारित K_{41}, परिवारितः E **55a** पृथगेकैकं] em., पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}MK_{41}E$, पृथगैनैव C_{45} **55b** ०वारितम्] $K_{82}^{pc}M$, ०वारितः $C_{\Sigma}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$, ०तं K_{82}^{ac} **55d** समुद्रैः] Σ, समुदैः C_{94}, दमु(दैः) C_{45} • ०वारितम्] Σ, ०वारितः E **56a** तथै०] Σ, तथे० C_{02} **56b** मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}MK_{41}$, मध्यसख्यैस्तु तै वृतम् K_{10}, मध्यसख्यैस्तु तेर्वृतं K_7, मध्ये शङ्खायुतैर्वृतः E **56c** मध्यसंख्येषु] Σ, मध्यसांखो च M, मध्ये शंखेषु E **56cd** एकैकमनन्तैः] Σ, एकैकं मनतैः K_7, एकैकं अनन्तै M **56d** ०वारितम्] Σ, ०वारितः E **57b** परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_{41}$, परार्ध-3- रितम् C_{02}, परार्धै परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धैः परिवारितः E **57d** ०वारितम्] Σ, ०वारिवारितं K_{10}, ०वारितः E **57e** कथितो] Σ, (कथितो) K_{10}, कथिता E **57f** शक्यं] Σ, शक्य C_{02}, संख्यां शक्यं K_{41} • सांख्यमु०] $C_{94}C_{02}K_{10}P_{57}M$, साख्यमु० C_{45}, स्यख्यमु० K_{82}, संख्यमु K_7, संख्यामु० $K_{41}E$ **58a** प्रमाणं] $C_{02}K_{82}K_7P_{57}MK_{41}E$, प्रणामं $C_{94}C_{45}$, प्रमाण K_{10} **58b** संक्षेपाद्भवतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{41}E$, संक्षेपाद्वदतो C_{45}, संख्येपाद्भवतो K_7, संक्षेप ब्रुवतो M

कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १ : ५९ ॥

सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १ : ६० ॥

प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १ : ६१ ॥

[पुराणम्]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १ : ६२ ॥

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १ : ६३ ॥

60cd The folio in K_{10} ends with ऊर्ध्व०, and the folios that may have contained verses 1.60d–2.22 are missing.

59a कोटिकोटि०] Σ, कोटीकोटि० M **59b** योज०] Σ, याज० K_{41} **59c** च परीमाणं] Σ, च परिमाणं C_{45} (unmetr.), परिमाणञ्च M **59d** ब्रह्मणा] Σ, -3- C_{02} • ०कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7K_{41}E$, ०कीर्ति(ताः) C_{02}, ०कीर्तितः $K_{82}M$ **60a** ०स्राणि] Σ, ०स्रणि K_{41} **60c** विंशकोटिष्वङ्गुलीषु] conj., विंशकोटिषु गुल्मेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7K_{41}E$, विंशकोटि विना गुल्मे M **60d** ऊर्ध्वतस्त०] $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, ऊर्ध्व-2- K_{10}, ऊर्द्धतो त० M, उद्धतस्त० K_{41} • रविः] Σ, रवि E **61a** प्रमाणं नाम संख्या च] Σ, प्रणामं नाम संख्या च C_{45}, प्रमाणेनाणञ्चम संख्या≍त च K_{41} **61b** कीर्तितानि] Σ, कीर्त्तियानानि K_{41} **61c** ब्रह्माण्डं चा०] K_{82}, ब्रह्माण्डश्च $C_{94}C_{45}K_7MK_{41}$, (ब्रह्माण्डाश्चा)० C_{02}, ब्रह्माण्डाश्चा E • ०मेयाणां] $C_{94}K_{82}MK_{41}E$, ०मेयाणा $C_{45}C_{02}K_7$ **61d** ०कीर्तितम्] Σ, ०कीर्तिताः C_{02}, ०कीर्त्तितः M **62b** ०सत्तम] Σ, -2- मः C_{02} **62c** पूर्णं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{41}E$, पूर्वे C_{45}, पूर्ण्ण K_7, पूर्वं M **62d** मातरिश्वा] Σ, मातरिश्व M • ०तथम्] Σ, ०तथा $C_{02}M$ **63a** संक्षिप्य] Σ, संक्षिप्यः M **63b** प्राप्तं चोशनसं] $C_{45}K_{82}K_7$, प्राप्तं चौसनसं $C_{94}K_{41}$, प्राप्त≍औसनसं C_{02}, प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E **63c** संक्षिप्य] Σ, संक्षिप्यः M **63d** प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] Σ, प्राप्तधञ्च वृहस्पति M

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १ : ६४ ॥

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १ : ६५ ॥

अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १ : ६६ ॥

षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १ : ६७ ॥

चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १ : ६८ ॥

त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १ : ६९ ॥

64b सूर्यं] C_{02}E, सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_7K_{41}$, सूर्य C_{45}M • त्रिंशत्स०] Σ, त्रिंशस० C_{02}M **64c** ०विंशत्सहस्राणि] corr., ०विंशहस्राणि C_{94}, ०विंशसहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_7MK_{41}$, ०विशत्सहस्राणि E **64d** मृत्युं प्राह] Σ, मृत्यु प्राहः M **65a** ०विंशत्०] E, ०विंश० $C_\Sigma K_{82}K_7MK_{41}$ **65b** कीर्तितम्] E, कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}$M, कीर्तिताः C_{02}, कीर्त्तित K_7^{ac}, कीर्तितं K_{41} **65c** इन्द्रे०] Σ, इन्दे० K_{41} **65c** वसिष्ठाय] Σ, विशिष्ठाय C_{45}, वहिष्ठाय K_7 **65d** विंशत्श्लो०] corr., विंशश्लो० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7K_{41}$E, विशश्लो० C_{45}, त्रिंशश्लो० M **66a** अष्टादशसहस्राणि] Σ, आष्टादशसहस्राणि K_7, वसिष्ठेदशसहस्रं M **66c** सारस्वतस्त्रि०] em., सारस्वता त्रि० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7K_{41}$E, सारस्वतास्त्रि० C_{45}, सारस्वत तृ० M • ०धामाय] Σ, om. K_{82}^{ac} **66d** सहस्रदश] Σ, सहस्रादश M **67b** भर०] Σ, भार० C_{02}, सन० M **67d** अभाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{41}$, अ(भाषत) C_{02}, अभाषतः K_7E, मभासतः M **68b** अन्तरी०] Σ, अन्तरि० M **68c** त्रय्यारुणिं] corr., त्र्यैयारुणि $C_{94}C_{45}K_{82}MK_{41}$, त्रैयारुणि C_{02}E, त्र्यैयारूपिनि K_7 **68d** अभाषत] $C_{94}C_{02}K_7K_{41}$, अभाषतः C_{45}, स्वभावत K_{82}, मभासतः M, ह्यभाषत E **69a** त्रय्यारुणि०] corr., त्र्यैयारुणि० $C_\Sigma K_7K_{41}$, त्रैयारुणि० K_{82}E, त्र्यैर्यारुणि० M • विप्रेन्द्रो] Σ, विप्रेन्द C_{02}M **69b** धनंजय०] Σ, धन० K_{82}^{ac} • ०भाषत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7K_{41}$, ०भाषतः C_{45}ME

कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १ : ७० ॥

ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय तु ॥ १ : ७१ ॥

राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १ : ७२ ॥

तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥ १ : ७३ ॥

द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १ : ७४ ॥

रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।

75ab ≈ BrahmāṇḍaP 3.4.67ab : मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

70b ०मुनिः] Σ, ०मुणि M **70c** कृतंजयाद्वि०] $C_{94}K_{82}K_{41}E$, कृतंजया द्वि० $C_{45}C_{02}K_7$, धनञ्जय द्वि० M • ०श्रेष्ठ] Σ, ०श्रेष्ठो E **70d** ऋणंजय०] Σ, ऋणंजाय० C_{45} • ०महात्मने] Σ, ०मभाशतः M **71a** प्राप्तो] Σ, प्राप्तः M, प्राप्तौ E **71b** महर्षिणे] Σ, महर्षिणः M **71c** गौतमाच्च] $C_{\Sigma}K_{82}E$, गौतमाश्च K_7K_{41}, गौतमेन M **71cd** भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, भरद्वारस्तस्माद्धर्यद्वताय C_{45}, भरद्वाज तस्मा हर्यद्वताय M, भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वनाय K_{41}, भरद्वाजस्तस्माद्दम्याद्दमाय E **72a** राजश्रवास्त०] em., राजश्रव त० $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}E$, राजश्रवे त० K_7, राजर्षव त० M **72ab** प्राप्तः सोम०] Σ, प्राप्त साम० K_{41} **72c** ०शुष्मात्त०] Σ, ०शुष्मा त० K_{82} **72cd** प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु] Σ, प्रा(प्त तृ)णबिन्दुस्तु C_{02}, प्राप्तस्तृणविन्दुन्तु K_{41} **72d** भो] Σ, om. C_{45} **73b** वृक्षः] Σ, वृक्ष M • ०भाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_{41}$, ०भाषतः $C_{02}ME$ **73c** शक्तिः पराशरं] Σ, शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} **73d** जतु०] Σ, तु० C_{45}, जंतु० M **74a** द्वैपायनं तु] em., द्वैपायनस्तु $C_{\Sigma}K_{82}K_7MK_{41}$, द्वैपायनाय E (unmetr.) **74b** जतुकर्णो महर्षिणम्] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$, जतुकर्णा महर्षिणः C_{02}, जकर्णो महर्षिणं K_{82}^{ac}, जंतुकर्ण्णमहर्षिणा M, जतुकर्णा महषिण K_{41}, जतुकर्णमहर्षिणा E **74d** ०मुनिः] Σ, ०मुनि ME **75a** ०हर्षण] M, ०हर्षाय $C_{\Sigma}K_{82}K_7K_{41}$, ०हर्षणाय E **75b** ०बुद्धये] Σ, ०बुद्धयः M

दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १ : ७५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

75d पुराणं सम्प्रकाशितम्] Σ, पुराण सम्प्रकाशितां C_{02} **75e** मानुषाणां] Σ, मनुषाणां C_{45}, मानुषाना M • हितार्थाय] Σ, हित्यथाय M, हिताथयि K_{41} **75f** भूयः] Σ, भूय ME **Colophon:** नामाध्यायः प्रथमः] Σ, नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।
प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१ ॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।
कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२ ॥

कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।
का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३ ॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।
दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४ ॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् ।

5ab cf. LiP 1.21.71ab : नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

Witnesses used for this chapter : C_{94} ff. 195v–197r, C_{45} ff. 203v–204v, C_{02} ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 3v–4v, K_{10} exp. 43 and 42 (sic!; it broke off at 1.60d and resumes at 2.23), K_7 ff. 211v–213r, P_{57} f. 215 (only from 2.19cd), E pp. 585–588 ; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a जनाग्रेण] Σ, जना-2- C_{94} **2b** ब्रह्माण्डा०] Σ, ब्रह्माण्ड E **2c** ज्ञेयं] Σ, ज्ञेया C_{02} **2d** कति] Σ, कतिः C_{02} **3a** लयनं ज्ञेयं] Σ, लयनं C_{45}, लक्षणं ज्ञेयं E **3b** वासिनः] Σ, वासिरानः C_{45} **3c** का] em., को $C_\Sigma K_{82} K_7$, किं E • प्रजा ज्ञेया] Σ, प्र(जा)-1- या C_{94} **4b** न त्वं] Σ, तत्वं E • ०र्हसि] Σ, ०हसि K_7 **4c** दैवतै०] $C_{94} C_{45} K_{82}$, देवतै० $C_{02} K_7$E • शक्तिर्] C_{94}, शक्ति $C_{45} C_{02} K_{82} K_7$E **5a** अगम्यगमनं] Σ, अगम्यगगहनं C_{02}, अगम्यगगमनं K_7 **5b** गुह्या०] K_7E, गुहा० $C_\Sigma K_{82}$ • समुद्धितं] Σ, सम्रद्धितं K_7, समृद्धिदम् E

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५ ॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।
नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६ ॥

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७ ॥

न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८ ॥

नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९ ॥

गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१० ॥

5c प्रभुर्ने०] Σ, प्रने० C_{02} **5d** दण्ड्यो] $C_{02}K_{82}K_7$, दण्डो $C_{94}C_{45}$, दण्ड्या E • दण्डकः] Σ, ण्डकः C_{45}^{ac}, पण्डकः C_{45}^{pc} **6a** सत्यो] Σ, सत्यौ E • तत्र] Σ, तत्रा E **6b** नो] Σ, -1- C_{94} **6c** नानृजुर्न] em., नात्रृजुर्न्न C_{94}E, नात्रृजुर्न $C_{45}K_7$, (नात्रृजु न) C_{02}, नात्रृजुन्न K_{82} **6d** न तृष्णा न च] Σ, न च तृष्णा न K_{82} • ईर्ष्यता] Σ, ईर्ष्यताः C_{02}, इर्ष्यता E **7a** क्रोधो] Σ, क्रोधौ C_{02} **7b** सूयकः] Σ, सूचकः C_{45}, स्तेयकः E (unmetr.) **7d** शठो] Σ, षठो C_{02}, शठे E • मत्सरः] Σ, मत्सराः E **8a** व्याधिर्न] Σ, व्याधि न $C_{02}K_7$ • जरा तत्र] $C_{45}K_7$, जरास्तत्र C_{94} $C_{02}K_{82}$E **8b** विक्लवः] Σ, विक्लव E **9a** मानव०] Σ, मा-1- व० C_{94} **9c** प्रशंसास्ति] Σ, प्रशंसाश्च E **10c** तत्रास्ति] Σ, तत्रा K_{82}^{ac}

अनर्थी व्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११ ॥

द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२ ॥

आहूतसम्भवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ २:१३ ॥

न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४ ॥

न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५ ॥

न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यङ्नरकं तथा ॥ २:१६ ॥

16d cf. VSS 19.49cd : विसृष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यङ्नरकसाधनम्

11a व्रज त०] Σ, व्रजस्त० K_7 **11c** कर्म ना०] em., कर्म न $C_\Sigma K_{82} K_7$, कर्मणा E **11d** कलिः] Σ, कलि K_7^{ac}E **12a** च न त्रेता] Σ, च न त्रेत्रा C_{94}, च त्रेता न C_{45} **12b** कृतं चा०] $C_{02}K_{82}$, कृतश्चा० $C_{94}C_{45}K_7$E **12c** मन्वन्तरं न तत्रास्ति] Σ, मन्वन्तत्रास्ति C_{02}, मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K_7 **12d** कल्पश्चैव] Σ, कल्पं चैव K_{82} **13a** आहूत०] Σ, आभूत० E **13b** ब्रह्मरात्रिदिनं] Σ, ब्रह्मरात्रिदिवस् E **13c** जन्ममरणं तत्र] $C_{02}K_{82}$E, जन्मरणं तत्र $C_{94}C_{45}$, जन्ममरणन्त्रत K_7 **13d** आपदं] Σ, अपदं E **14a** चाशापाश०] $C_{45}K_7^{pc}$, च सायाश० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7^{ac}$E • ०बद्धो] Σ, ०द्धो C_{02}, ०वृद्धो E **14b** ०मोहं] Σ, ०मोहो C_{94} **14c** देवा] Σ, देवो C_{45} **15b** गन्धर्वा] Σ, गन्धर्वो E **16a** जपो] Σ, जयो C_{94} • नाह्निकस्त०] Σ, नाह्निक त० C_{45} **16d** न तिर्यङ्नरकं] em., नातिर्यन्नरकस् $C_{94}C_{02}K_{82}$, नातिर्यनरकन् C_{45}, नात्रिर्यं नरकस् K_7, न तीर्थन्नरकन् E

तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७ ॥

हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८ ॥

परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९ ॥

अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥ २:२० ॥

स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१ ॥

तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२ ॥

17b cf. MBh Suppl. 14.4.2743 : ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and Brahmāṇḍa P 1.26.1 : महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं च महात्मनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

19cd In P_{57}, verses 2.19cd–21ab are written in the top margin in red and in a different hand. **21c** After कामरू०, C_{02} has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

---

18a हरेच्छाप्रभवाः] K_7, हरेच्छप्रभवाः $C_\Sigma K_{82}$, हरेच्छाप्रभवा E **18c** वर्ज्यानि] Σ, वज्ज्ञानि E **19a** ०गुणोत्सेधो] conj., ०गुणोच्छेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०गुणेच्छेधा C_{02}, ०गुणाच्छेधा E **19b** विस्तारश्च] K_7, विस्तारं च $C_\Sigma K_{82}$E • ०विधः] K_7, ०विधा $C_\Sigma K_{82}$E **19c** अनेकाकार०] Σ, अनेकार० C_{94}, काकार० P_{57} **20a** अन्ये] Σ, बहु० E **20c** षण्डाश्च] Σ, घण्टाश्च E **20d** ०रुहाणि] C_{02}, ०रुहानि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, ०सहानि E **21a** स्वादु०] Σ, स्वाधु० C_{94} • ०मूल०] Σ, ०मूला K_{82} • ०फलाः] conj., ०फला $C_\Sigma K_{82}K_7P_{57}$E **21b** स्कन्ध०] conj., स्कन्द० $C_\Sigma K_{82}K_7$E, स्क॒ P_{57} • ०पाः] Σ, ०पा P_{57} **22c** ०बलाः] Σ, ०वराः E

परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
परार्धद्वयविक्षेपं योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३ ॥

ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥ २:२४ ॥

शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५ ॥

शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६ ॥

बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७ ॥

भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८ ॥

23b ०द्वय०] Σ, ०यद्वय० P^{ac}_{57} **23c** ०द्वय०] Σ, ०द्व० K^{ac}_{82}, ०य० P_{57} • विक्षेपं] em., विक्षेपा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, विज्ञेया E **23d** ०त्तम] Σ, ०त्तमः K_{82} **24b** बलशक्तिश्च भो द्विज] Σ, om. K^{ac}_{82}, तव शक्तिश्च भो द्विज E **24c** अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] Σ, om. K^{ac}_{82} **24d** न तिर्यञ्चैति कश्चन] $K^{pc}_{82}K_7P_{57}$, न तिर्यञ्चेति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}$E, न तिर्यं चेति कश्चन K^{ac}_{82} **25c** भोगमक्षय त०] em., भोगमक्षयस्त० C_{94} $C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ (unmetr.), भोगमयास्तु त० E **25d** ०मृत्युर्न] Σ, ०मृत्यु न K_{10} **26b** प्रभाः] Σ, प्रभा E **26d** ०शानानां] Σ, ०शानाना K_{10}, ०गानानां K_7 • स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_7P_{57}$, स्मृतालय C_{45}, स्मृतालयं K_{82}, स्मृतालया E **27a** ०भाः] Σ, ०भा E **27b** ज्ञेयास्त०] Σ, ज्ञेया त० K_{82}E • ०आलये] Σ, ०आलयं E **27d** दिश०] Σ, दिशि० K_{10} **28a** ०ञ्जनप्रभाः] Σ, ०ञ्जनः प्रभास् P^{ac}_{57}, ०ञ्जनप्रभा E **28b** दक्षिणां] Σ, दक्षिण० E • दिशम्] Σ, दिशिम् C_{45}E **28d** ०घोरा०] Σ, ०धोरा० E • ०श्रिताः] Σ, ०श्रिता E

कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९ ॥

कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोतीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३० ॥

ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१ ॥

सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२ ॥

संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३ ॥

शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४ ॥

---

31 cf. Ātmārthapūjāpaddhati 276cd–277ab : ईशानस्य कलाः पञ्च पुरुषस्य चतुष्कलाः ॥ अघोरास्य कलाश् चाष्टौ वामदेवेन त्रयोदश । **32** cf. Ātmārthapūjāpaddhati 277cd : अष्टौ सद्यकला ज्ञेया मकुटादिक्रमान् न्यसेत्

29b पश्चिमां] Σ, पश्चिमा C_{45} • दिश॰] Σ, दिशि॰ K_7 • ॰श्रिताः] Σ, ॰श्रिता E **29d** सद्यमिष्टा॰] Σ, सद्यमिष्ट्वा॰ K_{82} • स्मृतः] Σ, स्मृताः C_{45} **30b** उत्तरां] Σ, उत्तरा C_{45} • दिशम्] Σ, दिशिम् C_{94} **30d** ॰लयः] Σ, ॰लय K_7 **31a** कलाः] Σ, कला E **31b** चतुष्कलाः] Σ, चतुष्तके E **31d** वामदेवा॰] Σ, वामदेव॰ K_{10} **32a** ज्ञेयाः] Σ, ज्ञेया E **32b** संसारा॰] Σ, संसा॰ C_{45}^{ac} **32c** ॰त्रिंशत्क॰] P_{57}, ॰त्रिंशक॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • ह्येताः] Σ, ज्ञेयाः E **32d** ॰सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}^{pc}$, ॰सत्तमः $K_{10}P_{57}^{ac}E$ **33a** संख्या वर्णा] $C_{45}K_7P_{57}$, संख्या वर्ण्णो $C_{94}K_{10}$, संख्या वण्णा K_{82}, संध्या वर्णा E **33b** एकैकस्य] Σ, ऐकैकस्य $C_{45}K_{82}$ **33d** बोधव्यास्त॰] em., बोधव्या त॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ **34a** ॰कृष्ट्या] $C_{94}C_{45}K_{10}E$, कृष्टा $K_{82}K_7$, (कृष्त्या) P_{57} **34b** योगं सदाभ्यसेत्] Σ, योग समभ्यसेत् K_{10} **34c** ॰योगं] Σ, ॰योग E

अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५ ॥

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६ ॥

सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७ ॥

स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८ ॥

यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥

37ab cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्वा महीं पूर्णां...

35c ०तप] E, ०तपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ (unmetr.) **35e** शक्येत] Σ, शक्यैत C_{45}, शक्येते E **35f** देवैः] Σ, देवे० K_7 • ०धन] Σ, ०धनम् C_{45} **36c** गन्तुं] Σ, गन्तु $K_{10}K_7$ • शक्येत] Σ, शक्यन्ते E **37a** ०द्वीप०] Σ, ०दीप० K_7 • ०समुद्राणि] Σ, ०समुद्राय K_{10} **37e** गन्तुं] Σ, गन्तु K_{10}, गंन्तु K_7 • शक्येत] Σ, शक्यन्ते E **38a** स्वदेहान्मांस०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्वदेहात्मांस० K_7P_{57}, स्वदेहात्मां स० E **38c** ०स्वं] Σ, ०स्व K_{10} **38e** न तत्र गन्तुं] Σ, न तत्र गन्तुं न C_{45} **38f** ०दुष्करैः] Σ, ०दुष्कृतः K_{10} **39a** ०दान०] Σ, ०दानं K_{82}, ०दानै K_{10} **39b** ०पारगः] Σ, ०पारगाः $C_{94}K_{10}$ **39c** ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] Σ, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K_{10}, ब्रह्माण्डात्तस्य भोगास्तु E **39d** भुङ्क्ते] Σ, (भुङ्क्ते) K_7, भुत्त्वा E • ०गः] Σ, ०गाः K_{82}^{ac}

कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

40b धर्मो] Σ, धर्मे K_7 **40e** ०कलनात्काल०] Σ, ०कलना काल० K_{10}
Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः] Σ, नामाध्याय द्वितीयः K_{10}, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३ : १ ॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३ : २ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३ : ३ ॥

3cd cf. LiP 1.10.12cd–13ab : धारणार्थे महान्ह्येष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । **3** cf. BrahmāṇḍaP 1.32.29 : धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । अधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ cf. VāyuP 1.59.28 : धारणा धृतिरित्यर्थाद्धातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ cf. MatsyaP 145.27 : धर्मेति धारणे धातुर्महत्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते ।

Witnesses used for this chapter : P_{57} exp. 215r–215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C_{94} ff. 197r–198v, C_{45} ff. 204v–206r, C_{02} ff. 273r–273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 4v–6r, K_{10} exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K_7 ff. 213r–214v, T_{82} f. 272 (only), E pp. 588–591 ; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a आहुः] Σ, आहु E **1d** स्मृताः] Σ, स्मृता C_{45}, स्मृतः E **2a** कौतूहलं] Σ, कौतुहल E • ममोत्पन्नं] Σ, समोत्पन्नं K_7 **2b** संशयं] Σ, सशयं C_{94} **3c** आधारणान्म०] $P_{57}C_{94}K_{10}$, आधारणात्प० C_{45}, आधारणात्म० $K_{82}K_7$, आधारेण म० E **3d** इत्यभिधीयते] $C_{94}K_{82}K_7$E, इ(त्यभिधीयते) P_{57}, इत्यविधीयते $C_{45}K_{10}$

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥

गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्या सुमनोहराः ।
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥

---

4 cf. VSS 4.74 below : चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ **6ab** cf. DevīP 4.59cd : ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab : ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

5ab The first available folio of the VSS in T_{82} (f. 272) starts here. C_{45} reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab.

4ab ०स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च०] C_{94}, ०स्मृतिद्वयो मूर्त्तिश्च० $P_{57}C_{45}K_{10}$, ०स्मृतिद्वयो मूर्त्ति च० $K_{82}K_7$, ०स्मृतिर्द्वयो मूर्तिश्च E **4b** ०वृषः] Σ, ०वृष K_7 **4c** चतुरा०] Σ, चातुरा० $C_{94}K_7$ **5a** विज्ञेयः] Σ, om. C_{45} **5c** ०मानुष०] Σ, ०मानुषि० P_{57} **6a** ब्रह्मणो] Σ, om. C_{45}, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] Σ, वित्त्वा K_{10} **6b** धर्मः] Σ, धर्म K_{10} • सना०] Σ, शवा० T_{82} **6d** ०मध्यमाः] Σ, om. C_{45} **7a** ०आक्षी] Σ, om. C_{45}, ०आक्षि E **7b** ०आद्या] ०आद्या $P_{57}K_{10}K_7T_{82}$E, ०आढ्या C_{94}, om. C_{45}, ०आढ्याः K_{82} • ०हराः] K_{10}E, ०हरा $P_{57}C_{94}K_7$, om. C_{45}, ०ऽ(माः) K_{82}, ०हरात् T_{82} **7cd** तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] $P_{57}C_{94}K_{10}$, गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C_{45}, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K_{82} K_7, तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च --- T_{82}, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E **7ef** ०निसर्गो] Σ, ०विसर्गो T_{82}

विगतराग उवाच ।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥

श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥

पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥

---

10 See a passage similar to VSS 3.10–13, e.g., in KūP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूद्देवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ **11cd** ≈ LiP 1.70.295ab: क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LiP 1.5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

---

8 विगतराग उवाच] $C_{45}K_{82}^{pc}K_7T_{82}E$, विगतराग उ $P_{57}C_{94}K_{10}$, om. K_{82}^{ac} **9a** लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C_{94}, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः $P_{57}K_7T_{82}$, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष् C_{45}, लक्ष्मी द्धृतिर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{ac}, लक्ष्मीर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{pc}, लक्ष्मीं धृति तुष्टिः K_{10}, लक्ष्मी धृतिस्तुष्टी E **9b** पुष्टिर्मे०] Σ, पुष्टि मे० $T_{82}E$ • लज्जा] Σ, लजा K_{82} **9c** बुद्धिः] Σ, बुद्धि C_{94} **9d** सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj., सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P_{57}, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सिद्धिश्चातिसम्भवा C_{45}, सि---संभवा T_{82}, सिद्धिश्च भूतिसम्भवा E **10a** कामः] K_{82}, काम० $P_{57}C_{94}C_{45}K_{10}K_7T_{82}$, धर्म० E **11a** लाभः] Σ, लाभ० $K_{82}E$ • जातो] Σ, om. P_{57} **11b** ०पुत्रः] em., ०पुत्र $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7T_{82}E$ • श्रुत०] Σ, श्रुति० P_{57}, श्रत० C_{45} **11c** त्वभवत्पुत्रो] em., त्वभयः पुत्रो $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7T_{82}$, तूभयः पुत्रौ E **11d** दण्डः] corr., दण्डे $C_{94}K_{82}^{ac}$दण्ड० $P_{57}K_{82}^{pc}K_{10}K_7T_{82}E$, दण्डो C_{45} • च] Σ, तु $T_{82}E$

लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधःसुतः स्मृतः ।
लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३ : १२ ॥

क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्व्यवसायो वपोः सुतः ।
यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३ : १३ ॥

विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३ : १४ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।

14c In P_{57}, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

12a लज्जाया विनयः] Σ, लज्जायाः विनय० E **12b** सुतः स्मृतः] Σ, सुतः ⸗⸗ C_{94}, सुतःस्तथा C_{45} **12c** लज्जायाः] Σ, --- T_{82} • सुधियः] T_{82}E, सुधिय $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • पुत्र] Σ, पुत्रः E **12d** अप्रमाद०] Σ, अप्रमादा० K_{82} **13b** वपोः] Σ, वपो K_{82} **13d** सिद्धे०] $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}$, सिद्धि $C_{94}K_7T_{82}$E • व्यजायत] $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}$, व्यजायते $K_{10}T_{82}$E, व्यजायतः K_7 **13e** स्वायम्भुवे] $P_{57}C_{94}K_{82}K_7T_{82}$, स्वायम्भुवो C_{45}, स्वयम्भुवे K_{10}E • ऽन्तरे त्वासन्] conj., ऽन्तरे त्वासि $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}T_{82}$, ऽन्तरे त्वासीत् K_{10}, ऽन्तरे त्वासं K_7, ऽन्तरेवासि E **14a** धर्मं] Σ, द्धर्म K_7, धर्मः E **14b** ०धन] Σ, ०धनः T_{82} **14c** कौतूहलमतीवं मे] Σ, कोतूहलमतीव मे C_{45}, ---लम्मतीवम्मे T_{82} **14d** कर्तय] em., कीर्तय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, कीर्तिय T_{82} • ०संशयम्] Σ, ०संशयः $C_{45}K_{10}T_{82}$ **15a** श्रुति०] Σ, श्रुतिः C_{45}E **15ab** ०द्वयोर्मूर्तिर्ध०] C_{94}, ०द्वयो मूर्ति ध० $C_{45}K_{82}K_{10}T_{82}$, ०द्वयी मूर्ति ध० K_7, ०द्वयोर्मूर्ति ध० E **15b** ०कीर्तिता] Σ, ०कीर्त्तितः K_{10}, कीर्त्तिताः K_7T_{82}

दाराग्निहोत्रसम्बन्ध इज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३ : १५ ॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ ३ : १६ ॥

एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ३ : १७ ॥

15cd cf. Manu 3.171ab : दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते ; and also MatsyaP 142.41 : दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ **15c–f** ≈ MBh Suppl. 1.36.10 : दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsyaP 145.30cd–31ab : दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ BrahmāṇḍaP 1.32.33cd–34ab : दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab : अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा **16** ≈ VDhU 3.233.203 : आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

15cd ०बन्ध इ०] K_{10}E, ०बद्ध इ० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7T_{82}$ **15d** श्रौतस्य] em., श्रोतस्य $C_{94}C_{45}K_7T_{82}$, श्रौत्रस्य K_{82}, स्रोत्रस्य K_{10}, श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो] em., स्मार्त $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7T_{82}$E **16a** नियम०] Σ, नियमै० K_{82} **16b** द्वयोर्भेदमतः] Σ, द्वयो---मतः T_{82} **16d** ०मानृशंस्यं] em., ०मनृशंस्यो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}T_{82}$E, ०मानृशंस्या K_7 **16e** धन्या०] E, धन्यः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ध्यन्यं K_{82}, धन्य T_{82} • माधुर्य०] E, माधूर्य० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7T_{82}$ **16f** ०र्जवं च] Σ, ०र्जव(श्चा) T_{82}, ०र्जवश्च E **17b** ०माहुर्म०] Σ, ०माहु म० K_7 **17d** शृणुष्वा०] Σ, शृणुष्व० $K_{82}K_{10}$

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८ ॥

काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९ ॥

बद्ध्वा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२० ॥

शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥

यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारा निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥

18a बन्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, बद्धो $K_{10}T_{82}$, बन्ध E **18c** हिंसां] $C_{94}K_{82}K_7$, हिंसा $C_{45}K_{10}T_{82}$E **18cd** ०विधामाहुर्मु०] $C_{45}K_{82}K_7$, ०विधमाहुर्मु० C_{94}, ०विधान्याहुर्मु० K_{10}, ०विधा---T_{82}, ०विध प्राहुर्मु० E **19a** काष्ठलोष्ट०] Σ, का(ष्ठ)-2- K_{10} **19b** निर्दयाः] Σ, निर्दया E **19c** ०भिन्नाङ्गो] Σ, ०भिन्नाङ्गा E **19d** ०वध्यमवा०] Σ, ०वध्यववा० C_{94} **20a** भुजोरश्च] Σ, भुजौरश्च K_{82} E **20b** शिरोरुक्कण्ठ०] em., शिरोरुकण्ठ० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, शिरोरुः कण्ठ० T_{82} E • ०पाशिताः] Σ, ०पासिनः T_{82} **20c** अनाहता म्रियन्त्येवं] Σ, अनाहत म्रियंत्येष K_{10} **20d** वधो बन्धनजः स्मृतः] conj., वधो बन्धनजाः स्मृताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, वधो बन्धनजाः स्मृता K_7, वधबन्धनजाः स्मृताः T_{82}, ०नज स्मृतः E **21a** ०चौरभयैर्घोरैः] Σ, ०चौरभयै घोरैः T_{82}, ०चोरभयै घोरै K_{10} **21c** त्रासनाद्वध०] Σ, ---द्वध० T_{82} **21d** अन्यैर्वापि] Σ, अन्ये चापि K_7 **22a** हरेद्वि०] Σ, हरे वि० K_{10} **22b** वधः] Σ, वध E **22c** ०भिभूतानां] Σ, ०विभूतानां K_{10}, ०भिभूताना T_{82} **22d** तद्वारा नि०] conj., तद्वारान्नि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7T_{82}$, तद्वारान्नि० E

विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥

नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५ ॥

नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
नातः परतराविद्या नातः परतरो ऽधनः ॥ ३:२६ ॥

यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७ ॥

सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८ ॥

अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।

23ab ०शस्त्रैर्माया०] Σ, ०शस्त्रै मा० K_7, ०शस्त्रैर्म्मया० E **23c** हिंसकान्याहु वि०] $C_{45}K_{10}K_7$, हिंसकान्याहुर्वि० $C_{94}K_{82}T_{82}$ (unmetr.), हिंसकेत्याहु वि० E **24a** परमं धर्मं] Σ, परमं धर्म K_{10}, परमो धर्मं K_7 **24b** त्यजेत्स दुरात्मवान्] $C_{45}K_7E$, त्यजेच्छ दुरात्म± C_{94}, त्यजेत्सुदुरात्मवान् K_{82}, त्यजेत्स दुरात्मनम् K_{10}, त्य---त्मवान् T_{82} **25b** ०तरं] Σ, ०तन् $C_{45}^{ac}E$ **26d** परतरो ऽधनः] परं तपोधन $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, परतरो धन T_{82}, पर तपोद्यमाः E **27a** यो हिनस्ति न भूतानि] Σ, यो न हिन्सन्ति भूतानि K_{10}, यो हिनस्ति --- T_{82}, यो हि नास्ति न भूतानि E **27b** उद्भिज्जादि] em., उद्भिजादि $C_{94}C_{45}K_{10}K_7T_{82}E$, उद्भिजानि K_{82} • ०विधम्] Σ, ०विधिं K_7 **27c** पुरुषः] Σ, पुरुष० E **28a** ०दयां नित्यं] $C_{94}K_{82}E$, ०दया नित्यं $C_{45}K_{10}T_{82}$, ०दया नित्य K_7 **28c** यज्वा] Σ, यज्या K_{10} **28d** ०व्रतः] Σ, ०व्रताः T_{82} **29a** परमं ती०] Σ, परन्ती० C_{45}

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३ : २९ ॥

अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३ : ३० ॥

अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३ : ३१ ॥

अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३ : ३२ ॥

[मांसाहारः]

मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३ : ३३ ॥

---

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38

29d C_{02} resumes here in exp. 189, f. 273r (sic !) with रमं सुखम. T_{82} breaks off here, in pāda d, after ०हिंसा प०. **31cd** After pādas cd, E inserts this : अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (or in paper MS K_{41})

30a यज्ञः] $C_{45}C_{02}K_{10}E$, यज्ञर् C_{94}, यज्ञ $K_{82}K_{7}$ **30c** परमं] Σ, परमो E **30d** परमा] Σ, परमां K_{10} **31ab** (अहिंसा... दमः)] Σ, om. E **31c** लाभः] K_{7}, लाभ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, लाभो C_{02} **31d** परमं] Σ, परमा K_{82} **32a** धर्मः] $K_{82}K_{7}$, धर्म $C_{94}C_{45}E$, धर्मो C_{02}, ध-1- K_{10} **32b** अहिंसा परमा गतिः] Σ, -8- K_{10}, अहिंसा परमो गतिः E **32c** अहिंसा परमं ब्रह्म] Σ, (अहिंसा परमं ब्रह्म) K_{10}, अहिंसा परंमं ब्रह्म K_{7} **33a** मांसाशनान्नि०] $C_{94}C_{45}E$, मान्साशन नि० C_{02}, मांसाशनन्नि० K_{82}, मन्सासनन्नि० K_{10}, (मांसशानान्नि)० K_{7} **33d** मांसं] C_{Σ} K_{82}, मांस $K_{10}E$, मासं K_{7}

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३ : ३४ ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३ : ३५ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३ : ३६ ॥

वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३ : ३७ ॥

मृगाः पर्णतृणाहाराद्जमेषगवादिभिः ।
सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३ : ३८ ॥

34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd : स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति **34** ≈ Manu 5.52 (Olivelle's edition) : स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति । अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो स्त्यपुण्यकृत् ॥ **35** ≈ Manu 5.41 (Olivelle's edition) : मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ **36** = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition ; other editions read परोपकृत॰ in pāda b)

34a ॰मांसेन] Σ, ॰मासेन K_7 **34b** वर्धयितु॰] Σ, वर्द्धयति K_{10} **34c** पितृन्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, पितृन् C_{02}E, (पितृन्) K_{10} **34d** ततो ऽन्यो] Σ, तदन्यो E **35b** ॰दैवत॰] Σ, ॰देवत॰ $C_{02}K_{10}$ **35c** अत्रैव पशवो हिंस्या] $C_{94}C_{02}K_7$E, अत्रैव पशवो हिंसा C_{45}, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K_{82}, -8- K_{10} **35d** नान्यत्र मनुरब्रवीत्] Σ, -2- (त्र मनुरब्रवीत्) K_{10} **36a** क्रीत्वा] Σ, कृत्वा E • ॰प्युत्पाद्य] Σ, ॰प्युत्पाद्या॰ E **36b** ॰हृत॰] Σ, ॰हित॰ E • वा] Σ, च E **36c** पितॄंश्चार्चयित्वा] Σ, पितृश्चार्चयित्वा K_{10}, पितृश्चार्पयित्वा E **36d** मांसं] Σ, मासं K_7 **37b** ॰शील॰] Σ, ॰शल॰ C_{02} • ॰व्रतैः] Σ, ॰व्र(तः) C_{45} **37c** ॰वृत्तानां] Σ, ॰वृत्ताना K_{10}, ॰वृत्तीनां E **37d** न] Σ, त C_{45} **38a** पर्ण॰] Σ, पण्ण॰ K_{82}, पर्णा॰ E **38ab** ॰हाराद॰] $C_{94}C_{02}K_{10}^{pc}K_7$E, ॰हारा अ॰ $C_{45}K_{82}$, ॰हाद॰ K_{10}^{ac}

वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९ ॥

तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४० ॥

अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१ ॥

त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
कोटीयज्ञसहस्रपद्ममयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानव
एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

42a ŚDhŚ 11.91 : त्रैलोक्यमपि यो दद्यादखिलं रत्नपूरितम् । चरेत्तपांसि सर्वाणि न तत्तुल्यमहिंसया ॥

39ab ०हारा रा०] $C_{45}K_{82}K_{10}$, ०हाराद्रा० $C_{94}C_{02}K_7E$ **39d** ०भोजिभिः] Σ, ०भोगिभिः E **40a** मांसं] Σ, मासं K_7 **40b** हीहेत] Σ, हीयेत $K_{82}K_{10}$ **40c** गुणाकर्षा०] conj. Törzsök, गुणाकाशा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, गुणा कुर्या० E **41b** ०यज्ञसमीहया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०धर्मसमीहया C_{02}, ०यज्ञसमीहयाः K_7, ०धर्मसमीहय E **41c** यशः] Σ, य(शं) C_{02} **41d** परा गतिः] $C_{02}K_{82}K_7$, (परा गतिः) C_{94}, पराङ्गतिम् $C_{45}K_{10}$, परां गतिः E **42a** त्रैलोक्यं] Σ, त्रैलोक्य K_{10} • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] Σ, अ(खिलं)⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ C_{94}, अखिलं दत्तोत्तमे ब्राह्मणे K_{82} **42b** कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ C_{94} • महीं] Σ, मही C_{02} **42c** ०कोटि०] Σ, ०कोटी० E (unmetr.) • स्नात्वा] Σ, स्ना ऽ C_{45} **42d** ०फलमहिंस०] Σ, ०फलं त्वहिंस० K_7 • निःसंशयः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, ⏑⏑⏑⏑ C_{94}, निःसंशय⏑ C_{45}, निःसंशयं E **Colophon:** नामाध्यायस्तृतीयः] Σ, नामाध्यायस्तृतीय K_7, नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४ : १ ॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेत सुदुःसहम् ।
क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४ : २ ॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४ : ३ ॥

1a ≈ MBh 12.288.45d : सद्भावः सत्यमुच्यते cf. also BrahmāṇḍaP 3.3.86ab : असद्भावो ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते **1cd** cf. ŚDhŚ 11.105 : स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ **2** cf. ŚDhŚ 11.82 : आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

Witnesses used for this chapter : C_{94} ff. 198v–201v, C_{45} ff. 206r–208v, C_{02} ff. 273v–277r, K_{82} ff. 6r–9r, K_{10} exp. 48–50 (lower–upper), K_7 ff. 214v–217r, E pp. 591–597 ; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a सद्भावः] Σ, सद्भाव० K_{10}E **1ab** सत्यमित्याहुर्दृ०] $C_{45}K_{82}K_7$E, सत्य(मि)त्याहु दृ० C_{94}, सत्यमित्याहु दृ० C_{02}, सत्यामित्याहुर्दृ० K_{10} **1b** ०प्रत्यय०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०प्रत्य० C_{02}, ०प्रत्येय० K_7, प्रत्यक्ष० E **1c** यथाभूतार्थकथनं] Σ, यथाभूतार्थ C_{02}^{ac}, यथाभूतार्थनं क्त C_{02}^{pc} **1d** तत्सत्यकथनं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E, तत्सत्यकथकं C_{45}, कथनं स्मृतं C_{02}^{ac}, (सत्यक ज)कथनं स्मृतं C_{02}^{pc} **2a** ०ताडना०] Σ, ०नाडना० C_{45} **2b** सुदुःसहम्] Σ, सुदुसहं C_{02} **2d** सत्यमुदाहृतम्] Σ, (सत्य)मु(दा)हृतम् C_{94} **3a** ०द्यतः] Σ, ०द्यत K_{82} • शस्त्रं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सत्य C_{45}E, शस्त्र C_{02} **3b** कर्हिचित्] C_ΣE, कर्हचित् $K_{82}K_{10}K_7$ **3c** सत्यं] Σ, सत्य C_{45}E

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।
पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४ ॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥

देवमानुषतिर्यैषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ॥ ४:७ ॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥

---

5 ≈ MBh 1.77.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatsyaP 31.16 : न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह) : न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc.

4b ०तुरः] Σ, ०तुर C_{45} **4c** पृच्छतो] Σ, पृच्छते E **4d** तद्वापि] Σ, तदपि K_{10} **5a** हिनस्ति] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, हि नास्ति $C_{02}K_{82}$E **5b** राजन्न] Σ, राज न C_{02}, राज्यं न K_{82} **5c** ०त्यये] Σ, ०त्यजे K_{10} • ०पहारे] Σ, ०प्रहारे C_{02} K_{10} **6b** ०मानुष०] Σ, ०मानुष्य० K_7 • सत्यं धर्मः परो यतः] $C_{45}C_{02}$, सत्यं धर्मः पयतः C_{94}, सत्यं धर्म परो यतः $K_{82}K_7$, सत्यधर्म परो यतः K_{10}, सत्यधर्मपरायणः E **6c** श्रेष्ठं] Σ, श्रेष्ठ K_{10}E • वरिष्ठं च] Σ, वरिष्ठम्वरिष्ठम्वञ्च C_{45}^{ac} **6d** सत्यं] Σ, सत्य० C_{45} K_{10} • धर्मः] Σ, धर्म C_{02}E **7a** सत्यं] Σ, सत्य C_{02} **7b** सत्यमक्षयभोगदम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, सत्यंमक्षयभोगदम् $C_{45}C_{02}$, सत्यमक्षयते नरं E **7c** पोतः] Σ, पोत K_{82}, प्रोक्तः E **7d** पन्थान विस्तरम्] Σ, यज्ज्ञानविस्तरम् E **8a** ०ष्टगतिः] Σ, ०(ष्टा)गतिः K_{10} **8c** तीर्थं] $C_{\Sigma}K_{82}$, तीर्थं $K_{10}K_7$, तीर्थात् E

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥

सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११ ॥

तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२ ॥

9c ≈ VarP 193.36cd : सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव **10** = MBh 1.69.22 = MBh Suppl. 13.20.330 = MārkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107 : अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ **11** ≈ VarP 193.37 : सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd–5ab : सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति ।

9a सत्यं] Σ, सत्य C_{45} **9b** शमः] Σ, शमम् K_{10} **9c** सत्यं] Σ, संत्यं C_{45}, सत्य K_7 **9d** सुखम्] Σ, सुखः E **10a** ०सहस्रं च] Σ, ०सहस्रस्य C_{02} **10b** तुलया] Σ, तुल्यया C_{02} **10c** ०सहस्राद्धि] Σ, ०सहस्रा हि C_{02} **10d** एव] Σ, एवं C_{02}E **11ab** सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] $K_{82}K_7$, सू(र्यः स)त्येन पृथि स्थिताः C_{94}, सूर्यः सत्यैन पृथिवी स्थिता C_{45}, सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C_{02}, सूर्य (सत्ये) -3- वी स्थिता K_{10}, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E **11c** वायवो] Σ, वात्यवो K_{10} **11d** सत्ये] Σ, सत्यात् E **12a** सागराः] Σ, सागरा C_{02} **12b** समयेन] Σ, सत्येन च E

अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनश्चरः ।
सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३ ॥

लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४ ॥

सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५ ॥

सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६ ॥

एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७ ॥

13c ≈ VarP 193.37cd : अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता **13d** cf. VarP 155.30cd : सत्येन सूर्यस्तपति सोमः सत्येन राजते ; cf. LakṣmīNārS 1.345.50ab : सत्येन सूर्यस्तपति चन्द्रः सत्येन वर्धते । cf. MBh Suppl. 13.587 : मुचुकुन्देन मान्धात्रा हरिश्चन्द्रेण चाभिभो । सत्यं वदत मासत्यं सत्यं धर्मः सनातनः । हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥

13ab सत्येन सत्येन] Σ, सत्येन $K_{82}^{ac}K_7$ **13b** शशिनश्चरः] conj., सशि(भाचरः) C_{94}, श(सि)ऽचरः C_{45}, स शिरा वरः C_{02}, शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_7$, शशिभाष्करः E **13c** विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_7$, विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$, विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02}, तिष्ठते विन्ध्यो E **14a** ०लोकः] E, ०लोक $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • स्थितः] Σ, स्थिः K_7 • सत्ये] Σ, सत्यं E **14b** मेरुः] Σ, मेरु C_{02}E **14c** वेदास्ति०] Σ, देवास्ति० C_{45}, वेदा ति० E **14d** सत्ये] Σ, धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति] Σ, प्रतिष्ठिति K_7^{ac}, प्रतिष्ठितः K_7^{pc} **15a** गौः] Σ, गौ $C_{02}K_{10}$ **15ab** क्षीरं सत्यं] Σ, क्षीत्यं C_{45}^{ac}, क्सीऽनित्यं C_{45}^{pc} **15b** क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02}, क्षीरे घृत स्थितम् K_{10}, क्षीरं स्थितं घृतम् E **15c** सत्ये जीवः] Σ, सत्ये जीव K_7, सत्यं जीव E **15d** जीवः] Σ, जीव C_{02} **16a** सत्यमेकेन] Σ, सत्यमेकैन C_{45}, सत्येमेकेन K_{10} **16b** धर्म०] E, धर्मः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • ०निश्चयः] Σ, ०निश्चः C_{94} **16d** सत्यमेकं] Σ, सत्येमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] Σ, सुरिक्षितम् C_{45}, सुरक्षितः K_{82} **17a** एवं सत्य०] C_{45}, एतत्सत्य० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **17b** सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_7$, सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्र(तः) C_{02}, सुव्रतं E

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।
न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
उपरिष्टादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥

धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥

उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥

18a तृप्तिं] Σ, तृप्ति C_{02} • विजानामि] Σ, विनामि K_{10} **18b** श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] Σ, श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94}, धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E **18d** ०धन] C_{02} $K_{82}K_{10}$E, ०धून C_{94}, ०धनः $C_{45}K_7$ **19b** ०कीर्तितम्] Σ, ०कीर्त्तिताम् C_{45} **19d** उत्कोचं च ततः] Σ, त्कोच ततः C_{45}, उत्कोचं चानृतः E **19e** तुलाव्याजः] $C_{45}K_7$ E, तुलाव्याज $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ **19f** ०सह्य०] Σ, ०सह्ये K_{10} • ०स्तेय] Σ, ०स्तेन $C_{94}K_7$ • पञ्चमम्] Σ, पञ्चमः C_{02}E **20a** धृष्टदुष्ट०] $C_{94}K_{82}K_7$E, धृष्टदुम्न० C_{45}, धृतदुष्ट० C_{02}, दृष्टदुष्ट० K_{10} **20b** ०कर्षणम्] Σ, ०कर्षण K_{82} **20c** वार्यमाणो ऽपि] Σ, वार्यमानो वि० C_{45} **21a** उत्कोचं] Σ, उत्कोच C_{94} • विप्रेन्द्र] Σ, विद्रेन्द्र K_{10} **21b** ०संकर०] $C_{02}K_{82}$, ०शङ्कर० $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०सकर० K_7, ०संहार० E • ०कारकम्] Σ, ०कारकः K_{82} **21c** मूल्यं] conj., मूल $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E • ०विनाशार्थ०] Σ, ०विनार्थ० K_{82}^{ac} **21d** ०त्कोचः] Σ, ०त्कोचं K_{10}, ०त्कोच E **21ef** विजानीयाद्द्र०] Σ, विजानीया द्र० C_{02}

प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥

तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥

दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥

नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥ ४:२५ ॥

नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥ ४:२६ ॥

23cd cf. UMS 8.3cd : कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

---

25 This verse is missing in E.

22c तं च स्तेनं] C_{94}, तञ्च स्तेन C_{45}, सो ऽपि तेन $C_{02}E$, तं च स्तेयं K_{82}, तञ्च तेय K_{10}, तञ्च तेन K_7 **22d** ०हारकम्] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$, ०हारकः C_{02}, ०हारका K_{82}^{ac}०हारकाः K_{10} **23a** परस्वार्थं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, परस्वार्थ $C_{45}K_{10}$, परस्यार्थं E • हरेद्यदि] Σ, हरेद्यति C_{45} **23d** कूटकापटिका] K_{10}, (कु)टका यटिका C_{94}, कूटकायटिका $C_{45}C_{02}K_{82}^{ac}K_7$, कूटकार्यटिका $K_{82}^{pc}E$ **24a** ०र्जव०] Σ, ०जव० K_{10} **24b** च्छद्मना] E, च्छन्मना $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, च्छत्माना K_7 **24cd** मूढः स] Σ, मूढास्स K_{10} **24d** चौरश्चोर] K_7, चोरश्चोर $C_{94}C_{02}K_{10}E$, चौर चोर C_{45}, चौरश्चौर K_{82} **25a** स्तेय०] $K_{82}K_7$, तेन C_{94}, स्तेन० $C_{45}C_{02}K_{10}$ **25b** ०समः] Σ, ०समं C_{02} **25c** स्तेन०] Σ, तेन C_{02}, स्तेय० K_7 • ०समा०] $C_{45}C_{02}K_{10}$, ०समो $C_{94}K_{82}K_7$ **25d** स्तेन०] Σ, स्तेय० $K_{82}K_7$ **26a** स्तेय०] $K_{82}K_7E$, स्तेन० $C_{\Sigma}K_{10}$ • ०समा] $C_{02}K_{10}$, ०समो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ **26b** स्तेन०] $C_{\Sigma}K_{10}$, स्तेय० $K_{82}K_7$, तेन E **26c** स्तेन०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, स्तेय० $C_{02}K_{82}E$ • ०सम] Σ, ०समं K_{10} • अज्ञो] C_{45}, अज्ञ॰ C_{94}, अज्ञ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, अज्ञः E **26d** स्तेन०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, स्तेय० $C_{02}K_{82}K_7$, तेन E

नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥ ४:२७ ॥

प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हृताद्वै हृता†
अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥

स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।

---

29 The lower folio side in exposure 49 in K_{10} is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

27a स्तेन०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, स्तेय० $C_{02}K_{82}K_7$, तेन E **27b** स्तेन०] K_{10}, स्तेय० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E **27c** स्तेय०] C_{02}, स्तेन० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्तेन्य० K_7, तेन E **27d** स्तेय०] $C_{02}K_7$, स्तेन० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, तेन E **28a** प्रच्छन्नो] Σ, प्रस्थन्नो C_{45} • ऽर्थमन्यपुरुषः] $C_{45}K_7$, वित्तम् $C_{94}K_{82}^{ac}K_{10}$, चित्त C_{02}, च वित्तमथवा K_{82}^{pc}E • प्रत्यक्षमन्यो] Σ, प्रत्यक्षमनो C_{45}, प्रत्यक्ष्यमन्ये E **28b** निक्षेपाद्धन०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, निक्षेपा धन० $C_{02}K_{10}K_7$, निक्षेपात्रय० E • ०हारिणो] Σ, ०हारिण्यो C_{45}, ०हारिणा K_{10} • ऽन्यमधमो] Σ, ऽन्यमधनो C_{02}, ऽन्यविधयो E • चान्यो] Σ, चान्या E • हरेत्] Σ, हरे K_{82} **28c** अन्ये लेख्य०] corr., अन्या लेख० $C_{45}C_{02}$, अन्यो ले(ख्य)० C_{94}, अन्यो लेख्य० $K_{82}K_{10}K_7$, अन्योल्लेख्य E • ०धना अन्यो] Σ, ०धन्यो C_{45} • हृताद्वै] Σ, हृतद्वै K_{82}, हृताद्वे K_{10} **28d** अन्यः क्रीतधनो] Σ, अन्य क्रीतधनो K_7, अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] $C_{94}C_{02}K_{10}$, परो धयह्यत C_{45}, परो धन(हृत) K_{82}, परोधप्रहृत K_7, मदा ह्यपहृतं E • जघन्याः] Σ, जघन्यः E **29a** स्तेनतुल्य] $C_{94}C_{45}$ K_7 (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C_{02}, स्तेयतुल्य K_{82} (unmetr.), तेन तुल्य K_{10} (unmetr.), स्तेनस्तुल्य E **29b** यावज्जीवति] Σ, यावत्तज्जीवति E • ०पतेः] $C_{45}K_{10}K_7$, ०पतिः $C_{94}C_{02}K_{82}$E • संत्रस्यमानो रटन्] Σ, संत्रास्यमानो शठः E

प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षार्बुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलं
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३० ॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१ ॥

29c प्राप्तः०] Σ, प्राप्त० K_{82} • ०सह्य०] Σ, -2- K_{10}, ०सद्य० E • ०विषमं] em., ०विषमः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$, -3- K_{10} • कर्मेरितः] Σ, कर्मे(रित) C_{94}, -2- (रितः) K_{10} **29d** निरयमाक्रन्दमानो] $C_{\Sigma}K_{82}$, (निर)यमाक्रन्दमा(नो) K_{10}, निरयं स क्रन्दमानो K_7, नियममाक्रन्द्रमानो E **30a** निरयात्तिर्यत्व०] $C_{45}K_{82}$, निरयान्तिर्यत्व० C_{94}, निरया तिर्यत्व० C_{02}, नि(रयात्तिर्यत्व)० K_{10}, निरयान्तिर्यक्ष० K_7, निरयान्तिर्यक्त्व० E **30b** तिर्यत्वे] Σ, (तिर्यत्वे) K_{10}, तिर्यक्त्वं E • तथैवमेकशतिकं] C_{45}, तथैकमेकशतिकं $C_{94}K_{82}$ K_7, तथैकमेकशतिक C_{02}, (तथै)कमेकशतिकं K_{10}, तथैकमेकसकिकं E • ०भ्रम्य०] Σ, ०भ्राम्य K_{82}, -1- म्य K_{10} • वर्षार्बुदम्] K_7^{pc}, वर्षाम्बुदम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{ac}$, वर्षाम्बुदः $C_{02}E$ **30c** मानुष्यं] Σ, मानुष्य C_{45} (unmetr.), (मानुष्य) K_{10} (tops of akṣaras lost) • विपुले] Σ, विपु(ल) K_{10} (tops of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्य०] Σ, ⌣रि⌣ K_{10}, दारिध्र० E **30d** तस्माद्दु०] Σ, तस्मा दु० C_{02}, (तस्मा दु)० K_{10} • चाश्रयेत्] Σ, चाश्रत् K_{82} **31a** ०शिव०] Σ, ०शिवं K_7 **31c** गवां वा] Σ, अवाम्वा C_{45}, ⌣⌣(म्वा) K_{10} • अतिथेर्द्वे०] Σ, अतिथिद्वे० C_{02}, अतिथे द्वे० K_{82} **31d** नृशंसाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, नृशंसा $C_{45}K_7E$

अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥ ४:३२ ॥

पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवत+मादिश्चमानृशंस तमन्वितः+ ॥ ४:३३ ॥

पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४ ॥

गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥

जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६ ॥

---

32 cf. ŚDhŚ 12.17 : मूर्तयो याः शिवस्याष्टौ तासु निन्दां विवर्जयेत् । गुरोश्च शिवभक्तानां नृपसाधुतपस्विनां ॥ **35a** ≈ Viṣṇu S 23.57c : गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Suppl. 13.15.33 : गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and AgniP 291.1cd : गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः **35c** = VDhU 3.291.25c **36** cf. ŚDhU 12.92ff

---

32a ०मूर्तिः] Σ, ०मूर्ति० E **32b** ०न्वितः] Σ, ०न्विताः $C_{02}K_{10}$ **32c** सूर्यः] $C_{\Sigma}K_{82}$, (सूर्य)० $K_{10}K_7$, सूर्य० E • दीक्ष०] Σ, (दी)ऽ K_{10}, दीक्षु० E **33b** ०करः पिता] Σ, ०करपिताः C_{02}, ०(करः पिता) K_{10} **33c** ०दैवत०] Σ, ०देवत० C_{45}, ऽवत० K_{10} **33cd** ०दिश्चमानृशंस तमन्वितः] $C_{94}C_{45}$, ०दित्यमनृशंस तमन्वितः $C_{02}K_{10}$, ०दिश्च अनृशंस तमान्वितः K_{82}, ०दिश्चमनृशंस तमान्वितः K_7, ०दित्यम्मानृशंस ततो ऽन्वितः E **34a** पृथ्व्या] $C_{94}C_{45}K_7$, (पृथ्व्या) $C_{02}K_{82}$, पृथ्वी K_{10}, पृथ्व्यां E **34b** वन्देत] Σ, वन्देन वन्देत C_{45}, वन्द्येत C_{02} **34d** सर्वं] em., सर्व C_{Σ} $K_{82}K_{10}K_7E$ **35a** पवित्रं] Σ, (पवित्र) K_{10} • मङ्गल्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, माङ्गल्यं C_{02} K_7E, (मङ्गल्यं) K_{10} • देवताः] $C_{\Sigma}K_7$, दैवताः K_{82}, (देवताः) K_{10}, देवता E **35d** ०स्मादेव] Σ, ०स्मादुव C_{45}, ०स्माद्गावं E **36a** जातमात्रस्य लोकस्य] $C_{94}C_{02}$ $K_{82}K_7E$, सतसातस्य C_{45}^{ac}, सतसातस्य नोकस्य C_{45}^{pc}, जातमात्र(स्य लोकस्य) K_{10} **36d** शकृत्क०] Σ, क्षत्क० C_{45}, (शकृत्क)० K_{10}

पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७ ॥

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किंचिद्
दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८ ॥

गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं
शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥ ४:३९ ॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४० ॥

38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d ; cf. MBh 13.51.26cd : गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत **38** cf. ŚDhU 12.92 : तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति वाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

37a ०पवित्रपूतम्] $C_{02}K_{82}E$, ०पवित्रपूतन C_{94} (unmetr.), ०पवित्रं C_{45} (unmetr.), ०पवित्रपूत K_{10}, ०पवित्रपूतंनं K_7 (unmetr.) **37b** ०गव्यं] Σ, ०गव्या C_{02}, ०(गव्यां) K_{10} • पुरुषाः] Σ, पुरुषा C_{02}, पुरुषः E • पिबन्ति] Σ, विवन्ति C_{02} **37c** लभन्ति] Σ, भवन्ति C_{02} **37d** स्वर्ग०] Σ, स्व० C_{45} **38a** गोभिर्न तु०] K_7, न गोभिस्तु० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), न गावतु० E **38d** दत्ताः] Σ, (दत्ता) C_{02}, दत्ता E **39a** गवाह्निकं] Σ, गवांह्निकं C_{94} • यश्च करोति] Σ, यः प्रकरोति E **39b** गवां तु] $C_{45}K_7$, गवान्तु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, गवानाम् E **39c** ०तप०] Σ, ०(तप)० K_{10}, ०जप० E **39d** लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता] em., लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता $C_{45}K_{82}K_{10}$ K_7, लभत्यसौ भमनृशंसकर्त्ता C_{94}, लभत्यसौ तमनृतं स कर्त्ता C_{02}, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E **40d** प्रशंसते] Σ, प्रशंस्यते C_{02}

अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१ ॥

आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२ ॥

पुत्रदारात्मनो वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३ ॥

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४ ॥

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५ ॥

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab : न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा **44cd** cf. VSS 12.37cd : द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः

41a न पीड्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C_{02}, (न पी)ऽऽ K_{10}, निपीड्येत K_7 **41b** अतिथिं] Σ, अतिं C_{02}, ऽऽऽ K_{10} • न दुष्यति] Σ, नुदुष्यति C_{45}, ऽ दुष्यति K_{10} **41c** अतिथि०] $C_{94}K_{82}$, अतिथिं $C_{45}C_{02}K_7E$, अति(थिं) K_{10} • ०प्रिय०] Σ, प्रियः C_{02} • यः] Σ, यर् C_{94}, य K_{82} **41e** अतिथेः] $C_{45}C_{02}K_7$, अतिथि० $C_{94}K_{82}K_{10}$, अतिथिं E **41ef** ०संतोषस्तस्य] Σ, ०संता यस्य C_{45} **41f** पुण्य०] Σ, पून० K_7 **42a** ०आर्घ०] Σ, ०आर्घ्य० E • ०पात्रेण] conj., ०पाद्येन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **42c** अन्नव०] Σ, अन्नम्व० C_{02}, (अन्न)व० K_{10} **42d** निवेदयेत्] Σ, प्रदापयेत् E **43a** ०दारात्मनो] Σ, ०(दारा)त्मनो C_{94}, ०दारात्मको E **43b** ०पूजयेत्] $C_{94}K_{82}E$, ०पूज्यते $C_{45}C_{02}K_{10}$, ०पूजते K_7 **43c** श्रद्धया] Σ, श्रद्धाया C_{02} • चाविकल्पेन] Σ, चापि कल्पेन C_{94} **44a** ०चरणं] Σ, ०प्रवरं E **44b** देशजन्मनी] Σ, देशजन्मना C_{94} **44c** चिन्तयेन्म०] Σ, चित्तयेत्म० C_{45}, चिन्तयेत्म० K_7 **44d** ०गतः] Σ, ०गताः C_{02}, ग(तम्) K_{10} **45b** ०सूय०] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०सूर्य० $C_{45}C_{02}$, ०सू(र्य)० K_{10} **45d** ०तपः०] Σ, ०तप० K_7 (unmetr.)

अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६ ॥

†न गतिमतिथिज्ञस्य† गतिमाप्नोति कर्हचित् ।
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७ ॥

सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८ ॥

नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९ ॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५० ॥

दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१ ॥

47cd = VāyuP 2.17.8 = BrahmāṇḍaP 2.15.8 ≈ ŚDhU 4.44ab : तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः **50b** cf., e.g., MBh Suppl. 14.4.2477 : श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम्

46b नृशंसमतमुत्सृजेत्] $C_{94}K_{82}K_7$, नृशंसमत उत्सृजेत् C_{45}, नृशंसकमममुत्सृजेत् C_{02}, नृससमतमुत्सृजेत् K_{10}, न संशय समश्नुते E **47a** न गतिम०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, न तिथिम० C_{02}E, न गति ना० K_{82} **47b** कर्हचित्] Σ, कर्हिचित् C_{94}E **47c** ०यान्त०] Σ, ०यान्ति० C_{02} **48a** सक्तु०] em., शन्कु० $C_{94}C_{45}$, शंक्तु० C_{02}, शक्तु० $K_{82}K_7$, शक्थु० K_{10}, शक्ति० E • चैकेन] Σ, चेकेन K_7 **48b** आसीन्महाद्भुतः] corr., आसीन्महद्भुतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, आसी महद्भुतः C_{02}, आसीत्महाद्भुतः K_7, आसीन्महद्भुतम् E **48c** ०दानेन] Σ, ०प्रादानेन C_{02} **48d** स्व०] Σ, (स)० K_7, स० E • ०गतम्] Σ, ०गतः C_{02} **49b** ०त्तम] Σ, ०त्तमम् C_{02}, ०त्तमः E **49d** कीर्तिता] Σ, कीर्तितम् C_{02}, कीर्तिताः E **50b** धर्मसार०] em., धर्मः सार० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, धर्मभार० E **50c** स्वर्गो] Σ, स्वर्ग C_{02} **50d** कीर्तिर्द०] $C_{94}C_{45}K_{10}$E, कीर्ति द० $C_{02}K_{82}K_7$ **51a** दमस्ती०] Σ, दम ती० C_{45} **51d** दमः] Σ, दम C_{02}, दमं E • काम०] Σ, कामं K_7

निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२ ॥

दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३ ॥

मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४ ॥

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥

पुरूरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥

अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवञ्चया ॥ ४:५७ ॥

---

54 cf. BuddhCar 11.35 : गीतैर्ह्रियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ **56d** cf. MahāSubhS 563cd : विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

52a ०दमः] Σ, ०दम C_{02} **52b** ०भ्रमर०] Σ, ०भ्रम(रा)० K_7 **52c** घ्राणा] Σ, घ्राणं C_{45}, घ्राण C_{02} **52d** ०न्द्रियाः] Σ, ०न्द्रियः E **53b** सर्वे] Σ, सर्व० C_{45} • ०हराः] Σ, ०हरा E **53d** व्रजेत्] Σ, व्रजे-1- C_{94} **54a** मृगे] Σ, मृगो K_{10}E • श्रोत्र०] Σ, शोत्र० C_{02}, श्रोत० K_7 • ०वशा०] Σ, ०वचशा० C_{45} **54b** पतङ्गाश्च०] Σ, पतङ्गा च० E • ०षोर्मृताः] Σ, ०सो मृताः C_{02}, ०षो मृताः K_7 **54c** घ्राणया] Σ, घ्रातया C_{45} **54cd** नष्टो नष्टो] Σ, नष्टो C_{45} **55b** ०सदुःसहः] Σ, ०सदुःसह C_{45}, ०सुदुस्सहः K_{10} **55c** पुनः] Σ, पुन C_{94}^{ac} **55d** तेभ्यः] Σ, तेभ्य E **56a** पुरूरवो] Σ, पुरोरवे C_{02}, पुरुरवा० E **56ab** तिलोभेन अतिकामेन] Σ, तिकामेन अतिलोभेन E **56b** दण्डकः] Σ, पुण्डकः E **56c** सागरा०] em., सगर० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E, सागर० C_{02} **57b** अतिपानेन] Σ, अतिपापेन E **57c** अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj., अतितृष्णा च मान्दातो C_{94}, अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, अतितृष्णा च मन्धातो K_{10}, अतितृष्णा च मानाच्च च E **57d** नहुषो] Σ, नघुषो K_{10}

अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥

दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥

परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥

58a cf. MahāSubhS 563ab : अतिदानाद्बलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

---

58 After this verse, E adds : तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand : तस्माद्दमं सदा रक्षेद् अति सर्वत्र वर्जयेत्); cf. MahāSubhS 563cd : विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

58a ०र्नष्ट] Σ, ०र्नष्टो C_{45}, नष्टो C_{02} **58c** अतिद्यूतान्नलो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$, अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$, अतिख्यातान्नलो E **58d** नृगो गो०] E, नृगङ्गो० $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$, नृगं गो० $C_{45}K_{82}$ **59a** हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] Σ, हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K_{10}, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E **59c** ०नाश] C_{45}, ०नाशो E०नाम $C_{94}C_{02}K_{82}$, ०नश्च K_{10}, ०नागा K_7 **59d** विप्र] Σ, विप्रा $K_{82}^{pc}K_7$ • दमया] Σ, दया C_{45}^{ac} **60a** निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{10}$, निघृणो $C_{02}K_7$, निर्घृण K_{82}^{ac}, निर्घृ(णे) K_{82}^{pc}, निर्घृणे E **60b** निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}K_{10}$, निघृणो $C_{02}K_7$, निर्घृणे K_{82}^{pc}E **60c** निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{10}$E, निघृणे $C_{02}K_{82}K_7$ **60d** निर्घृणे] Σ, निघृणे $C_{02}K_7$ **61b** ०जीवापकर्षणे] Σ, ०जीवापर्कणे C_{45}, ०जीवोपकर्षणे E **61c** परनिन्दा०] Σ, परनिन्द॰ C_{94} • ०परान्नेषु] Σ, ०परांनेषु K_{10} **61d** घृणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, घृणा $C_{02}K_{10}$E

परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२ ॥

परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३ ॥

जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४ ॥

परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५ ॥

परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६ ॥

63b cf. BhG 16.12 : आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

65cd These two pādas are illegible in K_{10} **66** This verse is mostly illegible in K_{10}

62a घृणी०] Σ, घृणा C_{45} **62c** ०व्राजा] $C_{\Sigma}K_7$, ०व्राजी $K_{82}K_{10}$, ०व्राज्या E **62d** ०पर०] Σ, ०पशु० K_{10} **63b** अन्याया०] Σ, अन्यया० K_{10} • ०र्जनम्] Σ, ०र्ज्जवम् K_{10} **63c** ०तुला०] Σ, ०तुल० K_{10} **63d** ०र्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०र्थ C_{02}, ०(र्थ) K_{10}, ०र्थे K_7 **64a** विप्र] Σ, वि(प्र) C_{94}, विप्रे C_{02} **64b** घृणी०] Σ, घृणां E **64c** वनजावनजा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E, वनजाव≍जा C^{ac}_{45}, वनजा व(नि)जा C^{pc}_{45}, वनज विनजा K_7 **64d** विलगाश्चरणाचराः] corr., विलगाचरणाचराः $C_{94}C_{45}$ K_7, विलगोचरगोचरः C_{02}E, विलगोचरगोचराः K_{82}, (विलगाचर)णाचराः K_{10} **65b** वक्ष्ये] Σ, वक्ष्या E **66b** अभोज्येषु] Σ, अभोज्ये C_{45} **66c** शौण्डे] K_{82}, सौण्ड्ये $C_{94}C_{02}K_7$, शोण्ड्ये C_{45}, (सौण्डे) K_{10}, सौण्डो E

एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनो
लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेद्
दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७ ॥

[यमेषु धन्यः (७)]

चतुर्मौनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८ ॥

चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
पारुष्यपिशुनामिथ्या सम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७० ॥

चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।

69cd cf. Divyāv 186.21 : आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति ? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP 1.31cd–32ab : मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते ।

67a ०पुरुषाः] K_7, ०पुरुषः $C_\Sigma K_{82} K_{10}$E • ०र्थिनो] em., ०र्थिनः K_7^{pc}, ०र्थिनां $C_\Sigma K_{82} K_{10}$E, ०र्थिना K_7^{ac} **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] Σ, ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C_{02}, नन्दनवायुवान्ति E **67c** ०श्रुतिं] K_7, ०श्रुति० $C_\Sigma K_{82} K_{10}$E • नित्यं] Σ, नित्य C_{45} **67d** स आयुष] em., समायुष $C_\Sigma K_7$, समायुषः K_{82} (unmetr.), (समायुष) K_{10}, स मानुष E • निःसंशयः] Σ, निसंशयः K_{82} **68a** चतुर्मौनं च०] corr., चतुर्मौनश्च० C_{94} $C_{45} K_{82} K_7$E, चतुर्मौणश्च० C_{02}, (चतुर्मौनश्च)० K_{10} **68ab** ०तुःशत्रुश्च०] Σ, ०तुशत्रु च० C_{02}, ०तुःशत्रु च० E **68b** ०तुरायतनं] Σ, ०(तु)रायतनं C_{94}, ०(तुरायतनम्) K_{10} **68c** ०पादं] Σ, ०पादः K_{82}, ≍≍ K_{10} **68d** पञ्चधन्य०] Σ, धन्यपञ्च० E **69a** ०मौनस्य] Σ, ०मोनस्य C_{45} **69c** पारुष्य०] Σ, पारुष्यं K_{82} • ०पिशुना०] Σ, ०पिण्डाना० E **70c** चतुःशत्रुर्नि०] $C_{94} C_{45}$E, चतुशत्रु नि० $C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ **70d** सो ऽरिहा] Σ, स्त्रोरिहा C_{45}, सर्वथा E

करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१ ॥

चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२ ॥

आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
षड्विंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३ ॥

चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४ ॥

धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५ ॥

आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६ ॥

74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. **74** cf. 3.4 above : श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥

71c मुदितो०] Σ, मुदितौ० E **71d** चायतनं] Σ, चायतन C_{94}, चायत(न) C_{45} **72c** ०भवः] $C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$, ०भव $C_{94}C_{02}^{ac}$, ०भवं E **72cd** सूक्ष्मं ध्या०] $C_{94}K_{82}K_7E$, सूक्ष्मा(न्या)० C_{45}, सू(क्ष्म)ध्या० C_{02}, सूक्ष्मध्यान० K_{10} **72d** ०नमुक्तं चतुर्विधम्] $C_{02}K_{10}$, ०नमुक्तश्चतुर्विधम् C_{94}, ०नमुक्तश्चतुर्विधः $C_{45}K_{82}$, ०नमुक्तं चतुर्विधिं K_7, ०नयज्ञश्च E **73a** स्मृतो] Σ, स्मृता $C_{02}E$ • धर्मो] Σ, धन्या E **73cd** आहुः सू०] Σ, आ≍≍ C_{94} **74ab** धर्मश्च०] Σ, धर्म च० $C_{02}K_{10}$ **74b** ०श्रितः] Σ, ०श्रिताः K_7 **74d** भैक्षुकः] Σ, भक्षकः E **75a** यैरिदं] Σ, येरिदं $C_{45}C_{02}$ • वेत्ति] Σ, वेति C_{02} **75d** प्रवर्धनम्] Σ, प्रवर्धनः E **76b** धन्यादेव] Σ, धर्मादेव E mssALL, स्मृति मेधा $C_{02}K_{82}$ **76d** ०मानवे] em., ०मानवः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ४:७८ ॥

ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥

रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

77c–f ≈ MBh Suppl. 12.30 : ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition) : ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.228 : ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ **78** ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56 : अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ≈ VisṇuS 37.1–4 ≈ AgniP 168.25 **79** ≈ Manu 11.57 : ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.229 : गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥

77a ०स्थान] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०स्थानं $C_{45}K_7E$ (unmetr.) • पञ्चैव] Σ, पञ्चैवं E **77b** कीर्तयिष्यामि] Σ, कीर्तियिष्यामि K_{10} **78a** समुत्कर्षे] em., समुत्कर्षं $C_{94}K_{82}$, समुत्क(र्ष) C_{45}, समुत्कर्ष $C_{02}K_{10}K_7E$ **78b** राज०] Σ, राज्ञी० E **78c** ०निर्बन्धः] em., ०निर्बद्धः $C_{45}K_7$, निबद्धस् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, निर्वद्धस् E **78d** ब्रह्महत्यया] Σ, ब्र⌣⌣⌣या C_{94} **79a** ब्रह्मोज्झं] em., ब्रह्मो ऋग्० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, ब्रह्म ऋग्० E **79b** सुहृद्वधः] Σ, सकृद्बुधः E **79c** ०नाद्ययोर्जग्धिः] em., ०न्नञ्च यो जग्धिस् C_{94}, ०न्नञ्च यो जग्धि C_{45}, ०न्नञ्च योद्विग्नः C_{02}, ०न्नं च यो जग्धिः K_{82}, ०न्नं च यो जग्धिः K_{10}, ०न्नञ्च यो जवे K_7, ०न्नश्च यो विप्रः E **80a** स्वयोन्यासु] Σ, सुतोन्यासु C_{45}

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥

चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
महापातक पञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३ ॥

प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४ ॥

इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।

---

80 ≈ Manu 11.59 : रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ **81** = Manu 11.58

80c सख्युः] em., सख्य $C_{\Sigma}K_{82}E$, ⌣⌣ K_{10}, स(ख्यु) K_7 • पुत्रस्य च स्त्रीषु] Σ, ⌣⌣⌣⌣⌣⌣ K_{10}, पुत्रीषु चास्त्रीषु E **80d** ०समः] Σ, ⌣⌣ K_{10}, ०सम E **81a** निक्षेप०] Σ, निखेप० C_{45}, (निक्षेप)० K_{10} **81b** नराश्वरजतस्य] Σ, नराणां स्वजनस्य C_{45}, (नराश्वरजतस्य) K_{10} **81d** रुक्मस्तेय०] em., (रूग्य)⌣य० C_{94}, रुग्मस्तेय० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, ⌣⌣⌣⌣ K_{10}, हृतस्तेय० E • ०समः] Σ, सः C_{45}^{ac}, ०सम E **82a** एते] Σ, (एते) K_{10}, एव E • सम्भूय] Σ, संभूयो C_{02}, (संभूयो) K_{10} **82c** ०पञ्चैतत्] corr., ०पञ्चैतन् $C_{\Sigma}E$, ०पञ्चैते K_{82}, ०पञ्चेतम् K_{10}, ०पञ्चेतन् K_7 **82e** ०मादम्] Σ, ०माद् E **82f** वर्जनीयं] Σ, वर्जनीयो C_{02} **83ab** मनमाधुर्यश्च०] em., ०मनसा धूर्यश्च० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, ०मन(मा)धूर्यश्च० C_{45}, ०मन⌣धूर्य⌣० K_{10}, ०मनसा भूयश्च० E **83b** ०क्षुर्बुद्धि०] $C_{94}C_{45}K_7E$, ०क्षु बुद्धि० $C_{02}K_{82}$, ⌣⌣⌣ K_{10} **83c** ०दानं च] Σ, ⌣⌣ K_{10}, ०दानश्च E **83d** ०बुद्धिं च] $C_{94}K_{82}K_7$, बुद्धिश्च C_{45}, ०दृष्टिं च $C_{02}E$, ⌣⌣⌣ K_{10} **84a** प्रसन्न०] Σ, (प्रसन्न)० K_{10}, प्रसंन० K_7 **84c** यथा०] Σ, यस्य E • ०दानं] Σ, ०दातश् E **84d** स्वाश्रमा०] Σ, स्वासमा० C_{02} • ०गतो] Σ, ०सतो K_7 **85b** इन्धनो०] Σ, इत्वनो० K_7 • जात०] Σ, जा० C_{45}

सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारितोषिकमेव च ।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६ ॥

आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७ ॥

आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८ ॥

85c सुलभानि न] Σ, सुरभानि च E **85d** ०दकानि] Σ, ०(त)कानि K_{10} **85e** क्षुते] conj., क्षुतं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, शतं E **86a** पञ्चार्जवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$, पञ्चार्जवः C_{02}, ⸗⸗⸗⸗ K_{10}, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] $C_{\Sigma}K_{7}$, प्रशसन्ति K_{82}E, (प्रससन्ति) K_{10} **86c** कर्म०] Σ, ⸗र्म्म० C_{94}, (कम्मा)० K_{10} • ०वृत्त्याभिवृद्धिं च] Σ, ०वृत्तिभिवृद्धिञ्च K_{10}, ०वृत्याभिवृद्धिश्च E **86d** पारितोषिक०] em., पारतोषिक० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **86e** स्त्रीधनोत्कोच०] Σ, स्त्रीधनङ्गो च E • ०वित्तं च] Σ, ०वित्तिञ्च K_{10} **86f** आर्जवो ना०] Σ, आर्जवञ्च C_{02}, आर्ज्जवेना० E **87ab** आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$, om. K_{82}^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K_{82}^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E **87cd** (आर्जवो... वृथाग्नयः)] Σ, om. E **88ab** (आर्जव०... तिष्ठति)] Σ, om. E **88a** ०ग्रामः] $C_{94}C_{45}K_{7}$E, ०ग्रामात् $C_{02}K_{10}$, ०ग्रामाः K_{82} **88d** तस्य चरन्ति] Σ, त⸗ ⸗ न्ति C_{94}, तस्य रमन्ति E

इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

89a यमप्रविभागः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, यमविभागः C_{02}, यमप्ररिभागः K_{82}, नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र] Σ, नरेन्द्र E **89b** ०येत्तं मनुष्यः] corr., ०येत्तन्मनुष्यः C_{94} $K_{82}K_{10}K_7$E, ०येत्त मनुष्यः C_{45}, ०येत्तत्मनुष्यः C_{02} **89c** दुरित०] Σ, इरित० E • ०पहारी] Σ, ०पलपहारी C_{02} • ०ज्ञयास्ते] Σ, ०ज्ञयाते K_{82} **89d** ०वर्ता] conj., ०वृत्ता $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, ०वृत्ताः K_{82}E **Colophon:** नामाध्यायश्चतुर्थः] Σ, नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।
कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।
प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।
हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२ ॥

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 201v–202r, C_{45} ff. 208v–209r, C_{02} ff. 277r–278r, K_{82} ff. 9r–9v, K_{10} exp. 50 (upper) and 51 (lower), K_7 ff. 217r–218r, M ff. 9r–10r, E pp. 597–599; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

---

(1) विगतराग उवाच] Σ, विगत(राग उवा)च C_{94} (1a) कथय नि॰] Σ, कथयति E • ॰तत्त्वं] Σ, तं C_{45} • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] $C_{94}K_{82}K_7$E, त्वां वशेषात् C_{45}, सांप्रत त्वं विसेषात् $C_{02}K_{10}$, साम्प्रतं त्वं विशेषा M (1b) ॰वचनतुल्यं श्रो॰] M, वदनतुल्यं श्रो॰ C_{94} $C_{02}K^{pc}_{82}K_{10}K_7$E, वदनतुल्यां श्रो॰ C_{45}, वदन(तुल्यं श्रो) तुल्यं स्रो॰ K^{ac}_{82} • ॰कामो] Σ, ॰कामा ME (1c) ॰दहन॰] Σ, ॰वदन॰ E • ॰दग्धं] Σ, ॰दग्ध M • ॰र्निषिक्तम्] Σ, ॰र्विमुक्तम् C_{45}, ॰र्निशिक्तः M (1d) अपर॰] Σ, अपरं K_{82} (unmetr.), अर॰ M^{ac} • मतज्ज्ञं नास्ति] conj., मतज्ञा नास्ति $C^{pc}_{94}C_{45}K_{82}K_7$M, तज्ञा नास्ति C^{ac}_{94}, मतज्ञा(न्ना)स्ति C_{02}, (मे) ⸗⸗⸗⸗ K_{10}, ॰न तज्ज्ञान्नास्ति E • धर्मेषु तृप्तिः] Σ, मे धर्मतृप्तिः M (2) अनर्थ॰] Σ, अर्थ॰ M (2a) ॰सुख॰] Σ, ॰मुख॰ K^{ac}_{82} • ॰मतो ऽन्यत्] $C_\Sigma K_{82}K_7$, ॰मतो ऽन्य K_{10}, ॰मतो न्यः M, ॰मनो ऽन्यत् E • कीर्त॰] Σ, कीर्ति॰ $K_{82}K_{10}$ (2b) ॰विशेषः] Σ, विशे⸗ C_{94}, ॰विशेष C_{45} • प्रकारः] Σ, पकारः K_7 (2d) ॰विनाशं] Σ, ॰विनाश॰ C_{02}E

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३ ॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४ ॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥ ५:५ ॥

श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥ ५:६ ॥

मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥ ५:७ ॥

---

3 = LiP 1.8.29cd–30ab = VDhU 3.233.202

3a इज्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ईज्या $C_{02}K_{10}M$ • दानं] Σ, दान० K_{10} **3c** ०पवास०] Σ, ०प्रवाष० M **4a** ०निर्देशं] Σ, ०नियमं K_{82}, ०र्द्देशं K_{10} **4c** शारीर०] Σ, शरीर० K_{10} • ०शौचमाहारो] Σ, ०शौच⌣हारो C_{94}, ०स्रोतमाहार M **4d** मात्रा भावश्च] Σ, मात्रा भावं च C_{94}, (सात्राभा)वश्च K_{10} **5a** ताडयेन्न] Σ, ताडये न K_7M • बन्धेत] Σ, बन्धेन M **5c** ०द्रव्येषु] Σ, ०द्रवेषु M **5d** शौचं] Σ, शौच K_7 • कायिकमुच्यते] Σ, कायिकमुमुच्येते K_7 **6a** श्रोत्र०] M, श्रोत० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **6b** गुदोपस्थ०] Σ, गुदोप्रस्थ० K_7, गुदापस्थ० E **6c** मुखस्या०] Σ, मुखस्था० C_{45} **6cd** शौचमा०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, शौचंमा० $C_{45}K_{10}$, शौच आ० M **6d** ०वचनेषु] Σ, ०वषनेषु M **7a** ०विष्टा०] Σ, ०विष्ट० $K_{10}M$ **7c** मृत्तोयैस्तु] $C_{02}K_{82}K_{10}E$, (मृ)⌣⌣⌣ C_{94}, मृतोयैस्तु $C_{45}M$, मृत्तोयेस्तु K_7 • ०पस्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०पस्थ $C_{02}E$, ०पस्थः M **7d** शौचयीत] Σ, शौचये च M

एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥ ५:८ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ५:९ ॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५:१० ॥

---

8 ≈ Manu 5.136 : एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ **9ab** ≈ Manu 5.137 : एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ **10** ≈ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16 : उक्तं हि । अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥; cf. AṣṭāṅgHṛ 8.46cd–47ab : अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।; cf. SannyāsUp 59 : आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

8a ०पस्थे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०पस्थ० $C_{02}K_{10}M$ • गुदे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, गुदो $C_{02}K_{10}$, गुद M **8b** तथैकत्र] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, तथैक(त्र) C_{45}, तथैकत्रे M, तथैकश्च E • दश] Σ, दशः C_{02} **8c** उभयोः] Σ, उभय M • दातव्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, दातव्यो $C_{02}E$, दातव्य M **8d** मृदः] $C_{\Sigma}K_7E$, मृतः $K_{82}M$, मृदा K_{10} • शुद्धिं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शुद्धिसमीहया C_{02}, शु(द्धि) समीहता K_{10}, शुद्धिः समीहता K_7, शुद्धि समीहता M, शुद्धिं समाहिता E **9a** एतच्छौचं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$, चेतच्छौच $C_{02}E$, एत≍≍ K_{10} **9b** ०गुणं] Σ, ०गुण C_{02} **9c** वानप्रस्थस्य] Σ, वानप्रस्थे तु M • त्रि०] Σ, द्वि० C_{02} **10a** ०शौचं] Σ, ०शौच M **10b** शृणुष्वावहितो] Σ, शृणु(ष्वाव)≍≍ C_{94}, शृणुष्ववहितो K_{10} **10d** ०कं जलं] Σ, ०कोदकं M • पिबेत्] Σ, पिबे C_{45} **10e** ०चारदानार्थं] Σ, ०चरदानार्थं M, ०चारणार्थाय E

स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।
धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥ ५:११ ॥

अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥ ५:१२ ॥

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥ ५:१३ ॥

छत्त्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥ ५:१४ ॥

हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥ ५:१५ ॥

13ab ≈ Manu 5.5ab : लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च **14ab** cf. Manu 5.19ab : छत्त्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

11a ०स्वादुरसैः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$, ०स्वा॰रसैः K_{10}, ०स्वादुरसं M, ०स्वादरसैः E **11b** ०हारषड्रसैर्बु०] C_{45}E, ०हारसद्रवैर्बु० $C_{94}K_{82}K_{7}$, ०हारसद्रवै बु० C_{02}, ०हारषड्रसै बु० K_{10}, ०हारे सद्रवद्बु० M **11c** ०वैषम्यनाशो ऽस्ति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०(दै)षम्यनाशास्ति C_{45}, ०वैशम्य नस्यास्ति M, ०वैषम्य नश्यन्ति E **11d** रोगाः] Σ, रोग M • सुदारुणाः] Σ, स्वदारुणाः M, सुदारुणः E **12a** अभक्ष्यं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$, ॰॰॰ K_{10}, अभक्षं ME • च न भक्षेत] Σ, न च भक्षेतः M **12b** न च] Σ, च न K_{7}E **12c** गम्येत] Σ, गम्येतः M **12d** अवाच्यं] Σ, अवाचं C_{02} **13a** पलाण्डुं] E, पलण्डुं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$M, पलडुं K_{82} **13b** कवकानि] Σ, च कचानि E **13c** गौरं च] em., गोरस्व $C_{94}K_{10}$, गोरश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$M, गौरश्च E • मांसं] Σ, मांसः M, मासं E **13d** विधानतः] Σ, विधानत् M **14a** छत्त्राकं] Σ, छत्त्राक C_{02} • विड्व०] Σ, विद्व० $K_{82}K_{7}$ **14b** गोमांसं] Σ, गोमाञ् C_{45}^{ac} **14c** चटकं] Σ, चटकाम् $C_{02}K_{10}$ **14d** ०पादांश्च] Σ, जालपादञ्च M **15a** ०चक्राह्व०] Σ, ०चक्राह्वा० M **15b** ०कुक्कुटान्शु०] $C_{\Sigma}K_{7}$E, ०कुक्कुटा शु० K_{82}, ०कुक्कुटां शु० K_{10}, ०कुर्कुटा शु० M • ०श्येनकान्] $C_{94}C_{02}K_{7}$E, ०शोनकान् C_{45}, ०श्येनका K_{82}, ०श्येनकां K_{10}, ०श्येनकम् M **15c** काकोलूकं बलाकं च] $C_{45}K_{7}$, काकोलूक(स्व)॰॰ञ्च C_{94}, काकोलूकबलाकं च C_{02} K_{82}ME, (काकोलूकं बलाकं च) K_{10} **15d** मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत्] Σ, मत्स्यादीनि च वर्जये M

अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥ ५:१६ ॥

मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥ ५:१७ ॥

सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥ ५:१८ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।
कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥ ५:१९ ॥

19ab ≈ Manu 5.106: सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्। यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

19cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात् (None of the palm-leaf MSS, nor K_{41} or K_{107}, add anything.)

16a अमेध्यांश्चापवित्रांश्च] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$, (अमेध्याश्चापवित्रांश्च) K_{10}, अमेध्याश्च पवित्राश्च M, अमेध्यश्चापवित्रांश्च E **16b** सर्वानेव विवर्जयेत्] Σ, सर्वान्येतानि वर्जयेत् M **17c** विशेषेण] Σ, मशेषेण M **17e** जिज्ञासितो] Σ, जिज्ञासनो K_{7}, जिज्ञासतो E **17f** ०क्षिप्तः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$E, ०क्षिप्य C_{45}, ०क्षिप्त K_{10}M • कथितो] Σ, कथितं E **18a** ०वादी] Σ, ०वादि M • ०रतः शुचिर्] $C_{94}C_{45}$E, ०रतः शुचि $C_{02}K_{7}$, रतः शुचिन् K_{82} K_{10}, ०रत शुचि M **18c** अहिंसकः] Σ, अहिंसक C_{45}M • शुचिर्दान्तो] C_{94} $C_{45}K_{82}K_{10}$, शुचि दान्तो $C_{02}K_{7}$M, शुचिर्दान्तौ E **18d** ०भूत०] Σ, ०भुत० M • शुचिः] Σ, शुचि M **19b** ०शौचं परं स्मृतम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०शौचं पर स्मृतम् C_{45} C_{02}, ०शौच पर स्मृतः M, ०शौचयनं स्मृतः E **19cd** यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] C_{Σ} K_{7} (unmetr.), यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न $K_{82}K_{10}$, यो र्थे शुचि हि स शुद्धि M, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E **19d** ०शुचिः शुचिः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$, शुचि शुचिः K_{10}, ०शुचि शुचि M, ०शुचिः शुचि E **19e** वाङ्मनसां शौचं] Σ, वाङ्मणसा शुद्धि M **19f** शुचिः] Σ, शुचि C_{02}M • वस्तुषु] Σ, वस्तुषुः K_{7}, वस्तुशु M

शौचाशौचविधिज्ञमानव यदि कालक्षये निश्चयः
सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतम् ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितं
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ५:२० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

20b ≈ 4.67b above : लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम्

20a शौचाशौच०] Σ, शौचाशुच C_{45} • यदि] Σ, यदिः M • कालक्षये निश्चयः] $K_{82}^{ac}K_7$, कालक्षयैर्निश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, कालक्षयेन्निश्चयः $C_{02}K_{10}$, कालक्षयानिश्चयः M, कालक्षयेतिश्चयः E **20b** कीर्तिर्यशो०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, कीर्तियशो० $C_{94}C_{02}$(unmetr.), कीर्तिर्यषा० M • ०लंकृतम्] M, ०लङ्कृतः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, ०लकृतः C_{45} **20c** सद्धर्म०] Σ, य धर्म० M • ०एरितम्] Σ, ०ओदितः E **20d** परत्रमीहित०] Σ, परत्रमीहत० M, पवित्रमीहित० E • ०गतिं] em., ०गतिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7ME$ • निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}K_7$, निःसंशयः $C_{45}C_{02}K_{82}ME$ **Colophon:** ०विधिर्नमा०] C_{94}, ०विधिनामा० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$, (विधि)नामा० K_{10}, ०विधिर्नाम E • ०ध्ययः पञ्चमः] Σ, ०ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M, पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ६ : १ ॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६ : २ ॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६ : ३ ॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञ स उच्यते ॥ ६ : ४ ॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 202r–203r, C_{45} ff. 209r–209v, C_{02} ff. 278r–279r, K_{82} ff. 9v–10v, K_{10} exp. 51 (lower–upper) – 52 (lower), K_7 ff. 218r–218v, E pp. 599–601 ; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a ०मिज्यां] C_{45}, ०मीज्यां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **1b** ०त्तम] Σ, ०त्तमः K_{10} K_7 **1c** ०मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] $C_\Sigma K_7$, ०मोक्षप्रसिद्ध्यर्थ $K_{82}K_{10}$, ०मोक्षेशसिद्ध्यर्थं E **1d** द्विज] Σ, भव E **2a** अर्थयज्ञः] $C_{94}C_{02}K_{82}$, अनर्थयज्ञः C_{45}, अर्थयज्ञ $K_{10}K_7$, अर्थयज्ञ० E **2c** ज्ञानं] Σ, ज्ञान $C_{02}K_7$ **3b** अग्नि०] Σ, (अ)-1- C_{94}, ⏑⏑ K_{10} • ०क्रिया] Σ, ०क्रियाः $C_{45}C_{02}$ **3c** पार्वणी] Σ, पर्वणी C_{45}, (पर्वणी) K_{10} **3d** ०यज्ञः] Σ, ०यज्ञ C_{02}, ⏑⏑ K_{10} **4b** ०यतनेषु] $C_{45}C_{02}$E, ०लयनेषु C_{94} $K_{82}K_7$, ०यत⏑⏑ K_{10} **4c** ०हस्त०] Σ, ⏑⏑ K_{10}, ०हस्तैः E **5a** ०यज्ञं ततो] Σ, ०यज्ञं तपो C_{45}०यज्ञस्ततो C_{02} **5c** वेदा०] Σ, अदा० K_{10}

इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥ ६:५ ॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मेदमूहापोहविशारदः ।
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥ ६:६ ॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:७ ॥

सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:८ ॥

चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:९ ॥

अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:१० ॥

विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।

(5e) ०पुराणं च] Σ, ०पुराणश्च E (5f) ०यज्ञः] Σ, ०यज्ञ C_{02} (6a) कर्म] Σ, क्रमम् E (6c) ०चक्षुः] Σ, ०चक्षु C_{02} (6d) ०यज्ञः] Σ, ०यज्ञ C_{02}, ०(यज्ञस्) K_{10} (7a) ०यज्ञं] Σ, ०यज्ञ $C_{02}K_{10}$ (7c) ध्यानं] Σ, ध्यान $K_{82}K_7$ (7e) सोमो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, सोमा० $C_{45}K_{10}E$ (7f) सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C_{45}, सूक्ष्मं त(त्व)-2- ञ्चमम् C_{94}, सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः $C_{02}K_{82}K_{10}$, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K_7, सूक्ष्मां तत्त्वश्च पञ्चमम् E (8c) शशिं] Σ, शशि K_{10}, शशिन् K_7 (8cd) ध्यायेत्त०] Σ, ध्याये त० C_{02} (9b) ज्वालामग्निं] Σ, जालामग्नि K_7 (9c) ०तत्त्वः] $C_{\Sigma}K_7$, ०तत्व K_{82}, ०तत्वं $K_{10}E$ (9d) ०नाशनः] Σ, ०नाशनम् $C_{02}E$ (10b) ध्यायेत्स्फटिक] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ध्यायेत्स्फटि C_{94}^{ac}, ध्याये स्फटिक $C_{02}E$ • ०मलम्] Σ, ०मलः K_{82}, ०(मलः) K_7 (10c) तत्त्वः स] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, त(त्वन्)-1- C_{94}, तत्व स C_{02}, तत्वं स E (10d) ०जमव्ययम्] Σ, ०मव्ययं C_{02} (11ab) ध्यायेत्त०] Σ, ध्याये त० C_{02}

अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६ : ११ ॥

विगतराग उवाच ।
एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६ : १२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।
कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६ : १३ ॥

द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६ : १४ ॥

प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥ ६ : १५ ॥

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६ : १६ ॥

पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६ : १७ ॥

11cd DharmP 4.14ab : अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

11e ०यज्ञस्य] Σ, ०यज्ञञ्च C_{02}E **11f** समासतः] Σ, सनातनः E **12a** तु] conj., त्रि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, हि E **12c** लोकाः] $C_{94}K_{82}K_{7}$, लोका $C_{45}C_{02}K_{10}$E • प्रपद्यन्ते] Σ, प्र⌣⌣⌣ C_{94} **12d** ०धन] Σ, ०धनः $C_{45}K_{7}$ **13ab** प्रथमं तत्त्व०] Σ, om. K_{82}^{ac}, प्रथमं तत्त्वं E • प्रकृतिचिन्तया] Σ, च कृतिचिन्तय E **13d** सुखी] Σ, सुखम् E **14c** याति] Σ, यान्ति E **15a** ०तत्त्वं] Σ, ०तत्व C_{02} • तृतीयं] Σ, तृतीयस् E **15b** ध्यायमानो मरिष्यति] Σ, ध्याय⌣⌣⌣रिष्यति C_{94}, धयायामानो मरिष्यति E **15c** शिवलोके] Σ, शिवलोक C_{45}, रुद्रलोके E • वसेन्नि०] Σ, वसे नि० C_{02} **15d** ०युतं] Σ, ०युत K_{10} **16a** ०तत्त्वामृतं] Σ, ०तत्वमृतन् C_{02}, ०तत्त्वामतं E **16c** अक्षयं] Σ, अक्षय० E

पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षो ।
जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६ : १८ ॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।
कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६ : १९ ॥

मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६ : २० ॥

अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।

---

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16) : मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥

18a ०युक्तो] Σ, ०युः C$_{94}$ (tops of akṣaras lost), ०युक्तौ E • च] Σ, om. C$_{45}$ E • पुनर्जन्म०] Σ, पुन(ज)न्म० C$_{94}$ (tops of akṣaras lost), पुनजन्म० C$_{02}$ **18b** जिज्ञास्यन्तां] C$_{94}$K$_{10}$K$_{7}$E, जिज्ञास्यतां C$_{45}$K$_{82}$ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C$_{02}$ **18c** जन्मेनैकेन] C$_{45}$K$_{10}$K$_{7}$E, जन्मनैकेन C$_{94}$C$_{02}$K$_{82}$ (unmetr.) • मुक्तिर्भ०] Σ, मुक्ति भ० C$_{02}$ • न वा] Σ, भवा K$_{82}$ • मानवाः] C$_{94}$K$_{82}$K$_{10}$K$_{7}$, मानमानवाः C$_{45}$, मानवा C$_{02}$, मानव E **18d** प्रत्यक्षा०] Σ, प्रत्यक्ष० K$_{82}$ • ०वेदनीयम्] C$_{45}$K$_{82}$K$_{10}$, ०वेदनीयः C$_{94}$C$_{02}$K$_{7}$, ०वेदनीय E **19a** ०तप] Σ, ०तपम् E **19c** कायिकं च तृतीयं तु] Σ, मानसं तप आदौ तु K$_{10}$ (eyeskip) **19d** मनोवाक्कर्म] C$_{94}$K$_{7}$E, मनोक्कर्म C$_{45}$, म्मनोवाकर्म० C$_{02}$, मनोवाक्काय० K$_{82}$K$_{10}$ • ०परम्] C$_{02}$, ०परः C$_{94}$C$_{45}$K$_{82}$K$_{10}$K$_{7}$E **19e** कायिकं] Σ, कायिक K$_{82}$ **20a** ०सौम्यं] K$_{7}$, ०सौम्य० C$_{94}$C$_{45}$K$_{82}$K$_{10}$E, ०सौम्(य)० C$_{02}$ (tops of akṣaras lost) • प्रसादश्च] C$_{94}$C$_{02}$K$_{82}$K$_{7}$, प्रसादं च C$_{45}$E, प्रदानश्च K$_{10}$ **20c** मौनं] Σ, मौन॒ E • ०शुद्धिश्च] Σ, ०शुद्धिं च C$_{02}$E **20d** पञ्चैतत्] C$_{94}$K$_{10}$K$_{7}$, पञ्चैते C$_{45}$K$_{82}$, पञ्चेतत् C$_{02}$, पञ्चैतन् E

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६ : २१ ॥

आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६ : २२ ॥

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६ : २३ ॥

स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६ : २४ ॥

मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
अभ्रावकाशो वर्षासु तपःसाधनमुच्यते ॥ ६ : २५ ॥

स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।

21cd ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15) : अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्याया-भ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ **22** cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14) : देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ **24ab** cf. ŚDhŚ 11.79 : नमस्कारा-भिवादेषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः । शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥ **25ab** ≈ MBh Suppl. 15.801 : मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत ≈ UMS 6.26ab :मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab : अभ्रावकाश्यं शीतोष्णे पञ्चाग्निर्जलशायिता

21c ०भ्यसनं चैव] Σ, ०भ्यसन⁻⁻ C_{94}, ०भ्यस(नं) चैव K_{10} **22a** आर्जवं च अहिंसा च] Σ, आर्जवत्वमहिंसाश्च E **22b** ०चर्यं] Σ, ०चर्य C_{02}E **22c** शौचं] Σ, शौच E **23a** इष्टं] Σ, इष्ट $C_{02}K_{10}$ • ०भावं] Σ, ०भावश् E **23b** पथ्यं] Σ, सत्यं E **23c** मनो०] Σ, मन० E • पञ्चैतत्] Σ, पञ्चेतत् K_7, पञ्चैतान् E **23d** तप उक्तं महर्षिभिः] Σ, तपमुक्तं महिर्षिभिः E **24a** ०शीर्भि०] C_{94}E, ०शीभि० C_{45} $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **24b** ०तिथि०] Σ, ०तिथिं E **24c** ०मिश्रक] Σ, ०⁻⁻क C_{94}, ०मित्यश्रक C_{45} • पञ्चैतत्] Σ, पञ्चैतन् E **24d** तप उक्तं] Σ, तपमुक्तं E **25b** ग्रीष्मे] Σ, गृष्मे E **25c** ०वकाशो] em., ०वकाशे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **25d** तप०] Σ, तप C_{02} • साधनमु०] $C_{94}K_{82}K_7$E, साधन उ० $C_{45}C_{02}K_{10}$ **26a** दानं] Σ, (दान) K_{10} (tops of akṣaras lost), दानश् E

पुष्पमुत्पाद्य दानंच सर्वे ते तपसाधनाः ॥ ६ : २६ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६ : २७ ॥

येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
स्वर्गाकाङ्क्षिनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६ : २८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठो ऽध्यायः ॥

26c दानं] Σ, दानश् E **26d** तप०] E, तपः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) **27a** कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, कृच्छ्रादिकृच्छ्र C_{02}, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K_{10}, कृच्छ्रातिकृच्छं K_{7} **27b** ०याचितम्] Σ, ०याचितः E **27c** चान्द्रायणं पराकं] $C_{94}C_{02}$ $K_{10}K_{7}$, चान्द्रायनं पराकं C_{45}, चन्द्रायणं पराकं K_{82}, चान्द्रायणवराकश् E **27d** तपः सांतपनादयः] Σ, तपसान्तपनादयः C_{02}E **28a** तप त०] E, तपस्त० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ K_{7} (unmetr.) • ०मनसा] em., ०मनसः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **28b** निर्मलमति०] Σ, निर्मलर्मति० C_{45} • जघन्यं] Σ, जगत्यं E **28c** ०काङ्क्षि०] Σ, ०कांक्ष० E • सर्वान्तिकं] Σ, सर्वार्त्तिकं C_{45} **28d** ०भवने] Σ, ०भवेने K_{7} • ०साध्यं वहेत्] C_{02} $K_{82}K_{10}K_{7}$, ०(साध्यम्)≍≍ C_{94}, ०साध्य वहेत् C_{45}, ०साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१ ॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२ ॥

अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३ ॥

अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४ ॥

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 203r–204r, C_{45} ff. 209v–210v, C_{02} ff. 279r–280v, K_{82} ff. 10v–11v, K_{10} exp. 52 (lower–upper) – 53 (lower), K_7 ff. 218v–219v, E pp. 601–603; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a तथेत्याहुः] Σ, तथैत्याहुः $C_{45}K_{82}$ **1c** वस्त्रं] Σ, वस्त्र $C_{02}K_{10}$ **2a** अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $C_\Sigma K^{pc}_{82}K_{10}$, अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K^{ac}_{82}, अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K_7, अन्नाद्भवन्ति भूतानि E **2c** अन्नाच्छ्रीः] Σ, अन्नाच्छ्री K_{10}E • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, कान्तिर्वीर्यञ्च $C_{94}K_7$ (unmetr.), कान्तिवीर्यञ्च E **2d** अन्नात्सत्त्वं च] Σ, अन्ना सत्वञ्च C_{02}, अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते] Σ, जाय⌣ C_{94} **3a** अन्नाज्जी॰] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, अन्ना जी॰ $C_{45}C_{02}K_7$ **3b** अन्नं] Σ, अन्नां C_{02}, अन्ना K_{10} • ॰करं] Σ, ॰करः C_{02}E **3c** दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, दर्प्प $C_{45}K_7$, दर्प्पो E **3d** अन्नाच्छौर्यं च] $C_{94}C_{02}K_7$, अन्नात्सौर्यञ्च $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यश्च E **4a** अन्नं क्षु॰] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_7$, अन्ना क्षु॰ $C_{02}K^{ac}_{82}$, अन्नात्क्षु॰ K_{10}E **4ab** ॰व्याधीन्स॰] $C_{45}K_7$, ॰व्याधान्स॰ $C_{94}C_{02}K_{10}$, ॰वाधान्स॰ K_{82}, ॰व्याधा स॰ E **4b** विनाशयेत्] Σ, विशयेत् C_{45}

अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५ ॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६ ॥

विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७ ॥

अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८ ॥

तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९ ॥

नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१० ॥

---

5 ≈ ŚDhU 1.27 : अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् ॥ ≈ MBh suppl 14.4.2285–86 : अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् । तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ॥ ≈ NāradaP 1.13.71 : अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । सर्वदानफलं यस्मादन्नदस्य नृपोत्तम ॥ **5cd** = ŚDhU 7.31cd ≈ MBh 13.62.6ab : अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

5a अन्नदः] Σ, अन्नद E **5b** प्राणदश्चापि] Σ, प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः] Σ, सर्वदाः C_{02} **5d** भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, -1- तन् C_{94}, भूते C_{45}, भूतो E **6a** ०भावान्म०] Σ, ०भावात्म० $K_{82}K_7$ **6b** श्रियादपि] Σ, प्रियादपि C_{45}, श्रिया वापि K_7 **8a** ०वज्ञां] Σ, ०वज्ञं E **8b** ०हीनो] Σ, ०ही C_{45} **9c** जीर्णं स्फुटितं] Σ, जीर्णस्फटितं K_{10}E **9d** कुत्सितमेव वा] Σ, कुत्सितमेव च C_{02}, कुत्सित्मेव वा K_7 **10b** सूक्ष्मं] Σ, सूक्ष्म C_{02}, शुक्लं E **10c** ०दातव्यं] Σ, ०दातव्य C_{02} **10d** ०समन्वितम्] Σ, ०तं K_{82}^{ac}

श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११ ॥

यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२ ॥

दद्याद्वस्त्र सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरं
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयं
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३ ॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४ ॥

धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५ ॥

---

11 cf. Manu 7.86–87 (the latter usually labelled as an additional verse) : पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धा-समन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ **15cd** = 22.38 below = a line inserted after MBh 1.56.18 in some manuscripts as indicated in the critical edition

---

11a ०सत्त्व०] Σ, ०स च० E **12ef** शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात्] Σ, om. K_{10} **13a** द्विजवरे काले शुभे] Σ, द्विजयिने एकाशुभं E **13b** सौभाग्यम०] Σ, सौभाग्यत्वम० C_{02}^{ac} • नरो] Σ, दरो C_{45} **13c** तस्मिन्याति] Σ, त(स्मा)न्याति K_{82} • सुवस्त्र०] Σ, स वस्त्र० E • ०संशयम्] $C_{94}C_{45}K_7$, ०संशयः $C_{02}K_{82}K_{10}$ E **13d** दानमसकृत्पा०] Σ, दानसत्पा० K_{10} **14a** ०दानं] Σ, ०दान K_{10}E **14d** ०पातक०] Σ, ०पापक० C_{94} **15b** ०कटकाङ्गुलिम्] Σ, ०क⁻⁻गुलिम् C_{94}, ०कटकाङ्गुलम् K_{10}

दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६ ॥

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
एवमेव फलंवृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥

भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥

मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥

एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्द्विजवराय तु ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥

16a सुवर्णं] Σ, सुवर्ण K_{10} **16b** ०र्षभ] Σ, ०र्षभः $C_{02}K_{10}$ **16c** तुटि०] Σ, त्रुटि० E • ०मात्रे] Σ, ०मात्रो K_{82}E **16d** सर्वपापैः प्रमुच्यते] Σ, सर्वपापैः स मुच्यते C_{94}, सर्वपापै प्रमुच्यते E **17a** रक्तिमाषक०] K_7^{ac}, रन्तिमाषक० C_{94}, रत्तिमाषक० $C_{45}K_{82}K_7^{pc}$, रन्तिम्मान्सक० C_{02}, रत्तिमान्सक० K_{10}, रत्तिमाषक० E **17b** ०र्धं] $C_{94}C_{45}K_7$E, ०द्ध $C_{02}K_{82}K_{10}$ **17cd** ०वृद्धिर्ज्ञेया] C_{94}E, ०वृद्धि ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०वृर्द्धि ज्ञेया K_7 **18a** ०धारं] C_{45}, ०धार० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **18ab** ०दानं प्रशंसन्ति] Σ, दा॒(नम्प्र)-1- सन्ति C_{94} **18d** सर्वं वै] Σ, सर्वं (वे) C_{94} (tops of akṣaras lost) **19b** ०फलं लभेत्] Σ, ०ललं भवेत् K_{10}^{ac}, ०लं भवेत् K_7 **20a** ०मुक्तस्तु] Σ, ०मुक्तिस्तु E **20b** ०शरणो] Σ, ०शरण K_7, ०शरणां E **21a** एकहस्तं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, एकहस्त० $C_{94}C_{02}$E **21d** भूमिदानं प्रशस्यते] Σ, भूमिदान प्रशस्यते C_{45}, पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K_{10} (eyeskip) **22a** ०हस्तां च] Σ, ०हस्तञ्च $C_{45}K_{10}$ **22b** दद्याद्द्वि०] Σ, दद्या द्वि० E

एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥

जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यक्षुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।
विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५ ॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।
दद्यात्पादुकछत्त्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६ ॥

25ab ≈ VāgMāPr 17.33ab : हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टावलम्बिनीम् । **25** cf., e.g., MBh 7.58.18 : तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and BhavP Uttara 12.25 : हेमशृंगीं रौप्यखुरां सघंटां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

25ab Omitted in K_{10}

23b गुणागुणि०] Σ, गुणागणि० E **23c** ०धिकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०धिक० C_{94} K_7E **23d** ०त्तम] Σ, ०त्तमः K_7 **24a** जामदग्न्येन] $C_{45}K_{82}K_7$, जामदग्न्ये ≍ C_{94}, जामदग्नेन $C_{02}K_{10}$E • रामेण] $C_{45}K_7$E, ≍ ≍ण C_{94}, रामेन $C_{02}K_{82}K_{10}$ **24b** दत्त्वा द्वि०] Σ, दद्याद्वि० C_{45} **24d** च] Σ, हि E **25a** ०शृङ्गां] Σ, ०शृङ्गं K_{82}, om. K_{10} • रौप्य०] Σ, रोप्यं K_7 • ०क्षुरां] Σ, ०खुरां C_{02}E **25d** दत्त्वानन्त०] Σ, दत्त्वान्त० E **26a** ०रूपं] Σ, ०रूप K_{10} **26b** ०रौप्य०] Σ, ०रोप्य० C_{45}, ०(रौप्य)० K_7 • गावस्तिलान्मे०] em., गावस्तिलाम्मे० $C_{94}C_{02}K_7$, गावस्तिला मे० C_{45} K_{82}, गावन्तिला मे० K_{10}, गावस्तिलं मे० E **26c** दद्यात्पा०] Σ, दद्या पा० K_{10} • पात्राद्यमन्यच्च वा] Σ, पत्राद्यमन्यच्च वा C_{45}, पात्रेषु लब्धेषु वै E **26d** श्रद्धादान०] Σ, दत्त्वादान० E

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिमतुल्यां लभेद्
दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
दानादूर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेद्
दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७ ॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनं
दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राड्महीमण्डले ।
दानादेव सुरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

27a यशः] $C_{45}K_7E$, यश $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ • सुखकराः] Σ, सुखकर K_7^{pc} • ख्यातिमतुल्यां] em., ख्यातिश्च तुल्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • लभेद्] Σ, भवेत् K_7E **27b** निगर्हणं] $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}E$, निर्हणं C_{94}^{ac}, निवर्हणं $C_{45}K_7$, निगर्हन K_{10} • ०गणे आनन्ददं सौख्यदम्] Σ, ०गणै आनन्ददं सौख्यदम् C_{02}, ०गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E **27c** दानादूर्जयता] Σ, दानादूर्जयतां K_{82}, दानाद्दु० E • प्रसाद०] Σ, प्रासाद० K_{82} • सौभाग्य] Σ, सौगाग्य C_{45}, सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेद्] $C_{45}E$, दानं लभेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **27d** दानादेव] Σ, दानादोव C_{02} • ०नियतं] Σ, ०नियत C_{02} **28a** शक्रलोकसकलं] Σ, शत्रुलोकसकलं K_{82}, शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज०] Σ, दाना ज० C_{94}, दानार्ज० C_{45} **28b** दानादेव] Σ, दानेदेव C_{45} • महीं समस्त] conj., महीसमासु $C_{45}C_{02}$, महीं समांसु $C_{94}K_{82}K_7$, मही समस्त K_{10}, महीयसां स E • सम्राड्ह०] Σ, संम्राड्ह० C_{45} **28c** सुरूप०] Σ, स्वरूप० K_{10} • ०योनिसु०] $K_{10}E$, ०योनिस्सु० C_{94} ०योनिःसु० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ • ०भगश्च०] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$, ०भग च० $C_{45}K_{82}E$ • ०न्द्राननो] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, ०न्द्रानने $C_{02}K_{10}$, ०न्द्राननौ K_7 • वीक्ष्यते] $C_{45}C_{02}$, वीक्षते $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, विक्षते E **28d** निःसंशयम्] $C_{94}C_{45}K_7$, निसंशयः C_{02}, निःसंशयः $K_{82}E$, निस्सयः K_{10} **Colophon:** ०प्रशंसाध्यायः सप्तमः] Σ, ०प्रशंसाध्यायः समाप्तः C_{45}, ०प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१ ॥

शैवे तत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।
अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२ ॥

संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३ ॥

पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४ ॥

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 204r–205v, C_{45} ff. 210v–211v, C_{02} ff. 280v–282r, K_{82} ff. 11v–13r, K_{10} exp. 53 (lower) – 54 (lower), K_7 ff. 219v–221r, P_{57} exp. 426–428, K_{41} ff. 213r–214v, E pp. 603–606; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a ०स्वाध्यायनं] Σ, ०स्वाध्ययनं K_7 **1b** ०मुत्र] Σ, ०मूत्र K_{41}E • ०र्थिना] Σ, ०र्थिनां K_{10} **1c** शैवं] Σ, (शै)लं C_{02} • सांख्यं] $C_{94}C_{45}K_7P_{57}K_{41}$E, शांख्य C_{02}, साख्यं $K_{82}K_{10}$ **1d** स्मार्तं] Σ, स्मार्त $C_{02}K_{10}$ • भारतसंहिताम्] Σ, भारतसंहिताः K_{82}, भारत्तसंहितां K_7 **2a** शैवे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, शैवै $C_{45}P_{57}$, शैवं K_{41}E • तत्त्वं] Σ, ०तत्त्व P_{57} **2b** शैव०] P_{57}, शैवः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, शैवाः $C_{02}K_{41}$E, शैवा K_{82} • ०द्वये] Σ, ०ये C_{45} **2d** ०सारसमुच्चयम्] Σ, ०सारं समुच्चयम् K_{82}, ०सारं समुच्चयं K_{10} **3a** संख्यातत्त्वं तु] $K_{82}K_7P_{57}K_{41}$, सं(ख्या)ऽऽऽ C_{94}, संख्यातत्त्वं C_{45}, शाङ्खातत्वं तु C_{02}, सख्यतत्वन्तु K_{10}, संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] Σ, सख्येषु K_{10} **3c** ०तत्त्व०] Σ, ०तत्वा० C_{45}, om. K_{10} **4c** अधोर्ध्व०] Σ, अधोर्ध्वं K_{10} • ०मध्य०] Σ, ०मध० C_{02} **4d** यत्नतः] Σ, यत्नत K_{10} • सम्प्रवेशयेत्] Σ, सम्प्रबोधयेत् E

स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५ ॥

इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६ ॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।
स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७ ॥

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
विरुद्धस्त्रीं न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८ ॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९ ॥

(5a) स्मार्तं वर्णा०] C_{94}, तस्मार्त्तम्वर्ण्णा० C_{45}, स्मार्तवर्णा० $C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_{41}E$, स्मार्त्तं वर्ण्ण० P_{57} (5b) धर्म०] Σ, धर्मं C_{02} • ०वर्तनम्] Σ, ०व⌣नं P_{57}, ०वर्तन E (5c) शिष्टा०] Σ, शिष्ट० K_{41} • ०चारो] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7K_{41}$, ०चार० $C_{02}E$, ०चारा K_{82}, ०चा(रो)० P_{57} (5d) ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] Σ, ग्राह्यस्त⌣⌣⌣ङ्कितः C_{94} (6b) ०ज्ञः] Σ, ०ज्ञ C_{02} (7b) ०ग्रहम्] Σ, ०ग्र(हः) K_{82} (7c) गर्हितोत्सर्गः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}$, गर्हितस्सर्ग्गः C_{02}, गर्हितो विप्र K_{82}, गर्हितो स्वर्गः $K_{41}E$ (7d) स्वयं०] Σ, स्वय० C_{45} • कीर्त्यते] Σ, की(र्त्स्य)ते C_{02} (7e) ०घातं] Σ, ०घात $C_{02}E$ (8a) स्त्री दिवा पर्वे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_{41}$, ⌣दिवा पर्व्वे C_{94}, ⌣⌣⌣पर्वे P_{57}, स्त्री दिवापूर्वे E (8b) ०पत्न्यपि] Σ, ०पत्नी पि C_{02} (8c) विरुद्धस्त्रीं न] K_{41}, विरुद्धस्त्री न $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, विरुद्धस्त्री नि० $K_{82}P_{57}$, द्विरुद्धास्त्रीन्न E (8d) ०धिकासु च] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, ०धिकासु त C_{02}, ०दिकाषु च K_{10}, ०विकाषु च K_7, ०पिकासु च E (9a) ०मेष०] Σ, ०मेय० C_{45}

[स्वयंमुक्तिः]

अयोनिकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१० ॥

[स्वप्नघातम्]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११ ॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२ ॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्ठमूत्रं भूमीषु छादयेद्द्विजसत्तम ।
सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३ ॥

12cd cf. PadmaP 1.13.395cd : परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

10a अयोनि०] conj., अन्योन्य० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K_{41}E$ • ०कषणा] $C_{94}K_{82}$, ०कर्षणा $C_{45}C_{02}K_{10}K_{7}P_{57}K_{41}E$ **10b** ०कषणापि] $C_{\Sigma}K_{82}$, ०कर्षणापि $K_{10}K_{7}P_{57}K_{41}E$ **10c** स्वयंमुक्ति०] Σ, स्वयमुक्ति० C_{45} • ज्ञेया] Σ, ज्ञेयां K_{10} **10d** तस्मात्तां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}K_{41}$, तस्मात्तं C_{02}, तस्मात्तां K_{10}, तस्मात्स्त्री E **11a** स्वप्नघा०] Σ, स्वप्नजा० P_{57}^{ac} **11b** पण्डितैः] Σ, पण्डितै C_{02}, पण्डितैः K_{7} **11c** रमन्ते] Σ, रमक्षन्ते K_{41} **11d** प्रक्षरते] Σ, प्रस्खलतस् E • ततः] Σ, तत C_{02} **12a** दिवाशयं न] $C_{\Sigma}P_{57}K_{41}E$, दिवाशयेन्न K_{82}, दिवासयानं K_{10}, दिवाशायं K_{7} **12b** नित्यं] Σ, नित्य K_{10} • ०परेण तु] Σ, ०परेन तु C_{94}, ०परेण च C_{02} **12c** ह्येताः] K_{7}, ह्येता $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}K_{41}E$ **12d** स्त्रियो] Σ, स्त्रीयो E • ०कीर्तिताः] Σ, ०कीर्तिता K_{7} **13ab** मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रत०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}$, मार्जारबकबश्वानगोमहीव्रत० K_{10}, मार्जारकवकश्वानगोमहीवेक० K_{41}, मार्जारकश्वश्वानाश्व गोमहीवक E **13c** ०विष्ठ०] Σ, ०विष्टा० E • ०मूत्रं] Σ, ०मूत्र० $C_{45}K_{10}$ **13e** ०मोदन्ति] Σ, ०षादन्ति E

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४ ॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते धुनदं सदा ।
तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५ ॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।
भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६ ॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।
क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७ ॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।
स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८ ॥

14a तपोधन] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$, तपोधनः K_7, तपोधनम् $K_{41}E$ **14c** साधयेच्च] Σ, साधये च C_{45} • मनस्तुष्टिं] Σ, मनस्तुष्टि० $C_{45}C_{02}$ **14d** ०साधन०] Σ, ०सान० K_7 **15a** मूत्रविष्टे न] Σ, मूत्रविष्टे च E **15b** धुनदं] Σ, श्वानदः K_{82}, छादनं E **15c** शर्वः] $C_{94}K_{82}K_7P_{57}K_{41}E$, सर्वः $C_{45}K_{10}$, सव्वः C_{02} **16a** ०वर्चो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, ०वच्चो $C_{45}K_{82}$, ०वर्चा E **16b** गोव्रतिको] Σ, ⸗⸗तिको C_{94} **16c** भीमस्तु०] $C_{02}K_{10}E$, भीमतु० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, भिमस्तु० K_{41} **17a** कुद्दालैर्दारयन्तो] $K_{82}P_{57}E$, कुद्दालैर्दारयन्नो C_{94}, कुद्दारै दारयन्तो C_{45}, कुदारै दारयन्ता C_{02}, कुद्दालै द्दारयामास K_{10}, कुद्दालै दारयन्तो K_7, कुद्दालै (द्धार)यन्तो K_{41} **17b** कीलकोटिशतैश्चितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, कीटकोटीशतैरपि $C_{02}K_{41}E$ **17d** ०व्रतः] Σ, ०व्रत K_7 **18b** जितेन्द्रियः] Σ, द्विजेन्द्रियः K_{10}

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।
उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९ ॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।
भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२० ॥

[अन्तरान्नम्]

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१ ॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२ ॥

21cd ≈ MBh 12.214.9 : अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10 : अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः ॥

19a शेषान्नमन्तरान्नं च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}^{pc}$, शेषाणामन्तराणाञ्च $C_{02}E$, शेषान्नमन्नरान्नं च K_{82}, शेषान्नमरान्नं च P_{57}^{ac}, शेषाणमन्तराणाञ्च K_{41} **19b** नक्तायाचित०] Σ, नक्त(या)चित० K_7 • च] Σ, वा E **19cd** पञ्चैतत्क०] Σ, पञ्चैते क० C_{02} **20a** ०शेषं] Σ, ०शेषां C_{45} **20d** विघसाशनः] $C_{94}K_{82}K_{10}$, विघसासनम् C_{45}, विघसाषिनः C_{02}, विघशासनः K_7, विघसाश(नः) P_{57}^{pc}, घसाशन P_{57}^{ac}, विघसासनः K_{41}, विषसासनः E **21a** अन्तरा प्रातराशी] em., अन्तरा प्रान्तराशी $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, अन्तरा (क्रन्त)राशी K_{10}, अन्तारा प्रा(त्त)राशी P_{57}, अन्तमा प्रान्तराशी च K_{41}, अन्तसम्प्रान्तराशी E **21b** सायमाशी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, सायमाशीन् C_{94}, नायमाशी K_{41}, नियमाशी E **21c** ०वासी भवति] Σ, ०वासी च भवति C_{02} **21d** कदाचन] Σ, कदाचनः C_{02} **22a** भोजनं] Σ, नोजनं K_7 **22b** च] Σ, तु C_{45}, om. K_{82} • भोजयेत्] Σ, कारयेत् K_{10} **22c** ०वेले च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}K_{41}$, ०वेला च C_{45}, ०वेलो च K_7, ०वेले व E **22d** ०धर्मं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, ०धर्मसमीहता $C_{02}K_{10}$, ०धर्म्मसमीहिता K_{41}, ०धर्म्मः समीहितः E

[अयाचितान्नम्]

अनारभ्य य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३ ॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४ ॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५ ॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत् तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६ ॥

23a अनारभ्य य] conj., अनारम्भस्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}K_{41}E$ **23b** कुर्यान्नि०] Σ, कुर्या नि० K_7 **23c** परैर्दत्तं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, परै दत्तञ्च C_{02}, परै दत्तन्तु K_{10}, परैर्दन्तन्तु K_7E **23d** तमयाचि०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$, नमयाचि० $P^{ac}_{57}K_{41}$, (तम)याचि० P^{pc}_{57} **24a** भक्ष्यं] Σ, भक्ष्य K_{82} **24c** काङ्क्षेन्नो०] Σ, काङ्क्षे नो० C_{02} • ०युञ्जीत] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{41}$, ०ऽऽत C_{94}, ०यञ्जीत C_{45}, ०भुजीत K_7, ०भुञ्जीत $P_{57}E$ **24d** ०वासः स] $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}E$, ०वास स K_{10}, ०वासस्य K_7, ०वासंः स K_{41} **25a** ०पारुष्य०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, ०संभिन्ना C_{02}, संभिन्नां K_{41}, ०याभिन्ना E **25b** ०तीक्ष्णवाग०] conj., ०स्पृष्टवाग० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, पृष्टवाक० $C_{02}K_{41}$, पृष्तेवाक० E **25c** मौनपञ्चक०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, मौनं पञ्चक० $C_{02}K_{82}K_7K_{41}E$, मौनम्पञ्च० P_{57} • ०त्येत०] Σ, ०त्ये० P^{ac}_{57} **25d** ०रयेन्नि०] Σ, ०रयन्नि० E **26a** ०दृष्टं च] Σ, दृष्ट(ञ्च) C_{02} **26b** धर्माच्चापि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, धर्मश्चापि $C_{02}K_{41}$, धर्मं चापि E • बहिष्कृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, बहिष्कृतः $C_{02}E$, नहिष्कृतं K_{10}, बहिस्कृतंः K_{41} **26c** अनर्था०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, अनर्थ० $C_{02}K_{41}E$ **26cd** ०वाक्यं यत्तन्मि०] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}K_{41}$, वक्तार तं मि० C_{02}, वाक्य यत्तन्मि० K_{10}, वाक्यं यन्तन्मि० K_7E **26d** स्मृतम्] Σ, स्मृतः C_{45}

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।
अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७ ॥

[पारुष्यम्]

मृत माता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।
भुङ्क्ष्व काममममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८ ॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९ ॥

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।
असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३० ॥

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।
अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१ ॥

27a परश्रीं ना०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$, परस्त्री ना० $C_{02}K_{41}^{pc}E$, परस्त्रीन्ना० K_{10}, परस्त्री श्री ना० K_{41}^{ac} • ०भिनन्दन्ति] Σ, ०भिनन्ति C_{45}, ०भिन्नन्दन्ति C_{02} **27b** परस्यैश्वर्य०] Σ, परसैश्वर्य० C_{45} **27c** ०दर्शना०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}E$, ०द(ब्भ)ना० C_{02}, ०दर्शनां K_{10}, ०दशना० K_{41} **27d** पिशुनः] Σ, पिशुन C_{02} **28a** मृत] Σ, मृता P_{57}^{pc} **28b** ०स्थानं] Σ, ०स्थान $C_{45}C_{02}$ **28c** भुङ्क्ष] K_7P_{57}, भुत्तव C_{94}, भुत्तवा C_{45} C_{02}, भुं(क्ष) K_{82}, भुक्ष K_{10}, भु(क्त) K_{41}, भुक्ता E • काममममृष्टानां] $C_{94}K_{82}K_7P_{57}E$, कममसृष्टानां C_{45}, कामसुसमृष्तानां C_{02}, काममुमृष्ताना K_{10}, पारुष्यमृष्टना K_{41} **29a** स्फुटसे] Σ, स्फुटय K_{10} **30a** ०युद्धं] Σ, ०युद्धश् E **30b** ०कथ०] $K_{10}K_7$, ०कष० $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}$, ०कर्ष० $K_{41}E$ **30cd** पञ्चैतत्की०] Σ, पञ्चैते की० K_{10}, पञ्चेतत्की० K_7 **30d** मे] Σ, ते E **31a** कार्यं] Σ, कार्या K_{10} **31b** वाक्य०] $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_7P_{57}E$, वाक्यं $C_{02}K_{10}K_{41}$ • ०सौभाग्य०] Σ, ०सौभार्य० C_{45} **31c** ०भिन्नं] Σ, ०भिन्न C_{02}, ०दिग्धं E

यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।
जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२ ॥

तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं
वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वां सभां नन्दति ।
वक्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३ ॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४ ॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५ ॥

32b दूषितः] Σ, दूषित C_{02}, भूषितः E **32c** जन्मे जन्मे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{41}$ E, जन्म जन्म $C_{94}K_{10}K_7P_{57}$ • दुर्गन्धो] $C_{94}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$, दुग्गन्धो C_{45}, दुर्गन्धा C_{02}, दुगन्धो K_{82}, दृगन्धो E **33a** तस्मान्मौ०] $C_{02}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$E, ⌣⌣त्मौ० C_{94}, तस्मात्मौ० $C_{45}K_{82}$ • सदैव] $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$E, सदेव $C_{02}K_7K_{41}$, सुदैत्य K_{10} • कुर्वीत यो निश्चितम्] $C_{94}C_{45}K_7P_{57}K_{41}$E, कुर्वन्ति येन्निश्चितम् $C_{02}K_{82}$, कुर्वन्ति योन्निश्चित K_{10} **33b** अलङ्घ्यता च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P_{57}$, अलंघ्यताञ्च $C_{02}K_7K_{41}$E • सर्वां सभां] $C_{94}K_{82}P_{57}K_{41}$E, सर्वा सभा $C_{45}K_7$, सर्वः सभान् C_{02}, सर्वा सुभा K_{10} **33c** वक्राच्चोत्पलगन्धमस्य] $C_{94}C_{45}K_7P^{ac}_{57}K_{41}$, वक्रं चोत्पलमस्य C_{02}, वक्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{82}, वक्रं चोत्पल(ग)न्धमस्य K_{10}, वक्राश्चोत्पलगन्धमस्य P^{pc}_{57}, वक्राच्चोतरगन्धमस्य E **33d** ०सहस्रशो] Σ, ०सहस्राशो C_{45} • ०मलम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, ०मलः C_{45} $C_{02}K_{41}$E **34a** पञ्चविधं] Σ, पञ्चवि C_{45} **34b** यथातथम्] Σ, ⌣⌣तथम् C_{94} **34c** आग्नेयं] Σ, आग्नेये K_{10} • वारुणं] Σ, ब्राह्मणं K_{41}E • ब्राह्म्यं] Σ, ब्रह्म्यं K_7 **35a** स्नानं] Σ, स्नाना K^{ac}_{82} **35b** ०गुणं] Σ, ०गुण० K_7

तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६ ॥

भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७ ॥

भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।
भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८ ॥

चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९ ॥

[वारुणं स्नानम्]

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।
नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥ ८:४० ॥

36a तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑त K_{10} **36b** मला०] Σ, पला० K_{41} **36c** सर्व०] Σ, (ए)ना० K_{41} **37a** त्र्यायुषं कृत्वा] Σ, त्र्यायु⏑⏑⏑ C_{94}, त्र्यायुष्यं कृत्वा P_{57} **37b** ०व्रते] Σ, ०व्रत० $K_{41}E$ **37c** ऋषयः सर्वे] Σ, ऋषिभिर्सर्वैः E **38a** मुक्ता] Σ, मुक्ताः E **38b** ०र्दिताः] Σ, ०र्त्तिताः C_{45} **38c** भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव] corr. Törzsök, भस्मानुसंसं दृष्ट्यैव C_{94}, भस्मानुशंसां दृष्ट्वव C_{45}, भस्मानुसंसदृष्टैव $C_{02}K_{10}$, भस्मानुसंसन्दृष्ट्वैव K_{82}, भस्मानुशंसंदृष्ट्यैवं K_7, भस्मानुशंसं दृष्टैव P_{57}, भस्मानुशंसं (दृष्टै)व K_{41}, भस्मना शं प्रदृश्यैवं E **38d** ब्रह्मणानुमतिः] em., ब्रह्मणानुमता C_{Σ} $K_{82}K_{10}K_7P_{57}$, ब्राह्मणानुमतो $K_{41}E$ • कृता] em., कृतः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}K_{41}E$, कृतिः C_{02}, कृताः K_{82} **39a** चतुराश्रमतो] $C_{45}C_{02}K_{10}P_{57}E$, चातुराश्रमतो $C_{94}K_7$ K_{41}, चतुराश्रतो K_{82}^{ac}, चातुराश्रमतो K_{82}^{pc} **39ab** ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] Σ, (धिक्यव्रतपाशुपत)⏑⏑⏑ K_{10} (tops of akṣaras lost) **39c** तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] Σ, om.K_{10} **39d** ०हेतुतः] em. Törzsök, ०हेतवः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}K_{41}E$, ०हेतुना C_{02}, ०हेतुनुतः K_{10} **40a** वारुणं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}E$, वा⏑⏑ C_{94}, वारुणा K_7^{ac}, वारुण K_7^{pc}, वरुणं K_{41} • सलिलं] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$, सलिल० $K_7K_{41}E$ **40b** विविधं नरैः] $C_{\Sigma}K_{82}K_{41}$, विविन्नरैः K_{10}, विधिवन्नरैः $K_7P_{57}E$ **40c** ०तडागेषु] Σ, ०तडागेवा K_{10} **40d** प्रस्रवेषु] Σ, प्रयेवेषु K_{10}, प्रभवेषु K_7

[ब्राह्म्यं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।
त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१ ॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।
तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२ ॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।
स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३ ॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
निगदित तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प्य ।
सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
न भवति पुनजन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

41a विप्रेन्द्र] Σ, विपेन्द्र K_7P_{57} **41b** विदुर्बु०] Σ, विर्दुर्बु० K_7 **42d** ०क्तं] Σ, ०क्त K_{10} **43b** तनुम्] Σ, तनं K_7 **43c** दिव्यं] Σ, दिव्य $K_{10}K_{41}$ **43d** जगदादि०] Σ, गजदादि० C_{45} **44a** ०भागः] Σ, ०भागं K_7 **44b** निगदित तव] E, निगदितस्तव $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7P_{57}K_{41}$ (unmetr.) • ०कम्प्य] C_{94}, ०कम्प $C_{45}C_{02}K_{82}K_7P_{57}$, ०कम्पः K_{10}, ०कम्प्यः K_{41}E **44c** ०पहारी] $C_{45}C_{02}K_{10}$, ०पहारि $C_{94}K_7$(unmetr.), ०प्रहारि $K_{82}P_{57}K_{41}$, ०पहारे E • ०पञ्चाशदेतन्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7P_{57}$, ०पञ्चाशमेतन् $C_{02}K_{41}$E, ०पञ्चादेतन् K_{10}^{ac} **44d** पुनजन्म] $C_{02}K_{10}$, पुनर्जन्म $C_{94}K_{82}K_7P_{57}K_{41}$E, पुन(र्जर्म) C_{45} **Colophon:** इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P_{57}, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः $C_{94}K_{82}K_{41}$, om.C_{45}, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः $C_{02}K_{10}$, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाऽष्टमः K_7, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]
त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।
तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ ९:१ ॥

विगतराग उवाच ।
त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।
किंचिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ ९:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।
अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ ९:३ ॥

3cd ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.9–10 : एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रजो ऽग्नयः ॥ परस्परान्वया ह्येते परस्परमनुव्रताः । परस्परेण वर्तन्ते प्रेरयन्ति परस्परम् ॥ ≈ VāyuP 1.5.16–17ab ≈ LiP 1.70.78–79

Witnesses used for this chapter : C_{94} ff. 205v–207r, C_{45} ff. 211v–212v, C_{02} ff. 282r–283v, K_{82} ff. 13r–14v, K_{10} exp. 54 (lower) – 55 (lower), K_7 ff. 221r–222v, E pp. 606–609 ; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a त्रिकाल०] Σ, त्रिष्काल० C_{02} • ०भेदेन] Σ, ०भेन K_{10}^{ac} **1b** भिन्नं] Σ, भिन्न K_{10} **1c** तस्मात्त्रि०] Σ, तस्मा त्रि० $C_{02}K_7$ **2a** ०काल्यम्] Σ, ०कालम् $C_{94}K_7$ **2ab** किं ज्ञेयं त्रै०] $C_{94}K_7$, विज्ञेयं त्रै० $C_{45}K_{82}K_{10}E$, कि ज्ञेयम्त्रै० C_{02} **2b** ०धातुक०] Σ, ०धायुक्त० E **2c** किंचि०] Σ, सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि० C_{45}^{ac} (eyeskip to 9.5) • ०वेह] Σ, ०तद्धि E **2d** कथयस्व] Σ, क⌣⌣⌣ C_{94} **3a** ०काल्यं] Σ, ०काल्य C_{02} • ०गुणं] Σ, ०गुण C_{02}

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ ९:४ ॥

सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।
तामसो भगवानीशः सकलंविकलेश्वरः ॥ ९:५ ॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।
तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ९:६ ॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।
एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ ९:७ ॥

विगतराग उवाच ।
केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।
चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।
मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९ ॥

4d ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.11ab : अन्योन्यं मिथुनं ह्येते अन्योन्यमुपजीविनः ≈ VāyuP 1.5.17cd ≈ LiP 1.70.80ab **5** cf. BrahmāṇḍaP 1.4.6cd : सत्त्वं विष्णू रजो ब्रह्मा तमो रुद्रः प्रजापतिः

4a सत्त्वं] Σ, सत्व K_{10} • रजस्त०] Σ, रजत० E **4b** रजः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, रज० $C_{02}K_{10}$E • सत्त्वं तमस्तथा] $C_{94}K_{82}K_7$, सत्त्वं तमन्तथा C_{45}, सत्वस्तमस्तथा C_{02} K_{10}, सत्त्वतमस्तथा E **4c** तमः सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, तमसत्व० C_{02}, तमः सत्व० K_{10}E • रजश्चैव] Σ, रजःश्चैव C_{45} **4d** स्मृताः] Σ, om. C_{02} **5a** ०ष्णू] corr., ०ष्णु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **5b** राजसः कमलोद्भवः] Σ, (राज)⏑⏑⏑⏑⏑⏑ C_{94} **5cd** तामसो भगवानीशः सकलं] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑(सकलम्) C_{94} **6a** सत्त्वं] Σ, सत्व $C_{02}K_7$ • ०वर्णाभं] Σ, ०वर्ण्णाभ C_{02}, ०वण्णाभं K_{82} **6c** ०भं] Σ, ०भा E **7a** जलं] Σ, रजं C_{02}, ज्वाल K_{10} • रजो ऽङ्गारं] Σ, र(ङ्गो)ङ्गारन् C_{02}, रजोङ्गरन् E **7d** ०देहिनः] Σ, ०देहिना C_{45} **8b** गुण०] Σ, om. C_{94} **8c** ०षां पृथक्त्वेन] Σ, ०षा पृथकेन K_7 **9c** ०भिजानन्ति] Σ, ०भिजानान्ति C_{02} **9d** जानन्ति] Σ, om. C_{45}^{ac}

ऊर्ध्वंगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।
अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१० ॥

स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११ ॥

[सात्त्विकोत्तमाः]

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।
सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२ ॥

[सात्त्विकमध्यमाः]

रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।
ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३ ॥

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४ ॥

10a ऊर्ध्वंगो नित्य] conj., ऊर्ध्वाङ्गो नित्य० $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}E$, ऊर्ध्वाङ्गा नत्य० K_{82}^{ac}, ऊर्ध्वगो सित्य० K_{10}^{ac}, ऊर्ध्वगो सत्य० K_{10}^{pc}, उर्ध्वाङ्गो नित्य० K_7 • ०सत्त्व०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०सत्य० $C_{02}E$, ०नित्य० K_{10} **10b** मध्यगो] Σ, मध्यमो E • ०वृतः] Σ, ०वृतम् E **10c** ०गतिस्तमो०] Σ, ०गतितमो० $C_{45}C_{02}$ **11c** मानुषेषु] Σ, मनुष्येषु C_{45}, मानुष्येषु K_7 • तिर्येषु] Σ, तीर्येषु E **11d** ०स्त्रयः] Σ, ०स्त्रः C_{45}^{ac} **12b** धर्म इन्द्रः] Σ, इर्म इन्द्र C_{45}, धर्मरिन्द्र० E **12c** ग्निर्वरुणः] $C_{94}K_{82}K_7$, ग्नि वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}$ E **12d** दश] Σ, दशः E • सत्त्वोत्तमाः] Σ, सत्वत्तमाः C_{45}, सत्तोतमाः K_7 **13ab** ०दित्या वसुसाध्या] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०दित्या वसुसा≃ C_{94}, ०दित्य वसुसाध्या C_{02}, ०दित्य वसुसाध्याः वि० E **13b** विश्वेश०] Σ, ≃श्वेश C_{94}, विश्वेशि० C_{02} **13d** दशैते] Σ, दशैतेते C_{45}^{ac} **14a** ग्रहाः सुरा] Σ, ग्रहास्वराः C_{02}, ग्रहाऽसुरा E **14b** गन्धर्वाः] $C_{94}K_{10}K_7E$, गन्धर्वा $C_{45}K_{82}$, गन्धर्व्वाः गन्धर्व्वा C_{02} **14c** ०पिशाचाश्च] Σ, ०पिशाश्चाश्च K_7 **14d** दशैते] Σ, दशेते C_{45} • सात्त्विका०] Σ, सत्वका० C_{45}

[राजसोत्तमाः]

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथि विज्ञनी ।
राजा मन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५ ॥

[राजसमध्यमाः]

सूतो ऽम्बष्ठवणिश्चोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।
वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६ ॥

[राजसाधमाः]

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्त्रपुनीलिकाः ।
नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ ९:१७ ॥

[तामसोत्तमाः]

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥ ९:१८ ॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।
उष्ट्ररङ्कुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ ९:१९ ॥

17c = UMS 2.10a, 2.20a = UUMS 2.31c

15b ०विज्ञनी] Σ, ०विज्ञकौ E **15c** राजा] em., राज० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E • ०मन्त्री व्रती] Σ, ०मन्त्रि व्रतो E **15d** राजसो०] Σ, रामसो C_{45} **16a** सूतो ऽम्बष्ठ०] corr., सूतो ऽष्ट० C_{94}, सूत(म्बष्ट)० C_{45}, सूतोन्वष्ठ० C_{02}, सूतोत्वष्टा० K_{82}, सूतोत्वष्ट० $K_{10}K_{7}$, सूतो ऽम्बष्ट० E • ०वणिश्चो०] Σ, ०वणिश्चो० E **16b** शिल्पि०] K_{10}, शिल्प० $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E • मागधाः] Σ, मागधा C_{02} **16c** वेणवैदेहकामात्या] C_{94} $C_{02}K_{82}K_{10}$, वैणवेदेहकामात्या C_{45}, वेनवैदेहकामात्या K_{7}, वेणवैदेचकौ मात्या E **17a** ०कृत्कोली] Σ, ०ककोली K_{82}, ०कृत्काली E **17b** ०नीलिकाः] Σ, ०तीलिका E **17c** ०मुष्टिक०] Σ, ०मौष्टिक० C_{02} • ०चण्डाला] Σ, ०चाण्डालः E **17d** दशैते] Σ, दशेते C_{45} **18a** ०गवया] Σ, ०गवय K_{10}, ०गवयो E **18b** ०चामर०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$, ०वानर० C_{02}E, ०(वा)नर० K_{10} **18c** ०वराहा०] Σ, ०वराह० K_{10}E **18d** तामसोत्तमाः] Σ, तामशोत्तमः C_{45}, तमसोत्तमाः E **19a** ०महिष्याश्च] Σ, ०मर्हिष्या च K_{10} **19c** उष्ट्र०] Σ, उष्ट० C_{02}, दंष्ट्रि० E • ०शशगण्डा] Σ, ०शगण्डाश्च E **19d** तममध्यमाः] Σ, तमध्यमाः C_{94}

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगश्वृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।
सूकरश्वानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥ ९:२० ॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।
चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२१ ॥

[तमराजसाः]

बलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्लुलावकतित्तिराः ।
गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ ९:२२ ॥

[तामसाधमादि]

कोकिलोलूककञ्जल्यकपोताः पञ्च एव च ।
शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥ ९:२३ ॥

20b ०गर्दभाः] Σ, ०गर्दभः E **20c** सूकर०] Σ, सुखर० C_{45} **20cd** ०गोमायुर्द०] Σ, ०गोमायु द० $K_{82}K_{10}$ **20d** ०शैते] Σ, ०शेते C_{45} • तामसा०] C_{45}, तमसा० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **21a** क्रौञ्च०] E, क्रोञ्च० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **21b** ०सारसाः] Σ, ०सारसा K_7 **21c** ०ह्वशुकमायूरा] Σ, ०(ङ्ग)ऽऽऽयूरा C_{94}, ०ङ्गशुकमायूरा E **21d** दशैते] Σ, दशेते C_{45} • तमसात्त्विकाः] $C_{02}K_7$E, तमस्सात्त्विकाः $C_{94}K_{10}$ (unmetr.), नमः सात्विकाः C_{45} (unmetr.), तमःसात्विकाः K_{82} (unmetr.) **22a** बलाकाः] corr., वलाका $C_{94}K_{82}K_7$, वलाक० $C_{45}C_{02}K_{10}$ E **22ab** कुक्कुटाः काकाश्चि०] corr., कुक्कुटकाकाश्चि० $C_{94}C_{45}$ (unmetr.), कुर्कुटा काकाश्चि० $C_{02}K_7$, कुर्कुटकाकाश्चि $K_{82}K_{10}$, कुक्कुटो काका चि० E **22b** ०तित्तिराः] Σ, ०तित्तराः K_7, ०तित्तिरिः E **22c** गृध्र०] Σ, गृध० K_7 **23a** कोकिलो०] Σ, कौकिलो० C_{45} • ०कञ्जल्य०] em., ०किञ्जल्य० $C_{94}C_{02}K_{82}$, ०किञ्जल्क० $C_{45}K_{10}K_7$ E **23b** च] Σ, चः K_7 **23c** शारिकाश्च] corr., शारिका च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, शालिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr., कुलिङ्गा च $C_{94}K_{10}$E, कुलिङ्का च $C_{45}C_{02}K_7$, कुलिकां च K_{82}

मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।
कच्छपशिशुकुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
शङ्खशुक्तिकशम्बूकाः कवय्यस्तमतामसाः ॥ ९:२४ ॥

चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२५ ॥

जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
निम्बनीपो †ध्रवावश्च† दशैते तमराजसाः ॥ ९:२६ ॥

वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२७ ॥

भ्रमरालि पतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।

24a ०गोहनक्राश्च] Σ, ०ग्रोहनक्राश्च K_{10} **24b** ऋक्षाश्च] conj., ऋषा च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • तमसात्त्विकाः] E, तम(स्सा)ऽऽ C_{94}, तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), तसमात्विकाः K_7 **24c** ०शिशु०] em., ०शुशु० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०कुम्भीर०] Σ, ०कम्भीरा $C_{02}E$ **24d** ०मण्डूका०] Σ, ०मण्डूक० K_{10}, ०मण्डुका० E **24e** शम्बूकाः] corr., ०शम्बूका $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$, ०(स)म्बूकाः K_7 **24f** ०कवय्य०] conj., ०कबन्ध्या० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$, ०कबन० K_{10}^{ac} • ०मतामसाः] $C_{45}E$, ०मस्तामसाः $C_{94}C_{02}K_7$ (unmetr.), ०मःतामसाः $K_{82}K_{10}$ (unmetr.) **25a** ०गरु०] Σ, ०गुरु० E **25c** ०बिल्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, ०बिल्व $C_{02}K_{10}K_7$ **25d** दशैते] Σ, दशौ C_{02} • तमसात्त्विकाः] E, तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.), तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **26a** जाम्बीर०] Σ, जम्बीर० C_{02} **26b** ०दाडिमा०] Σ, ०द्राडिमा० C_{02}, ०द्राडि(हा)० K_{82} **26c** ०नीपो] Σ, ०नीपौ K_7 • ध्रवावश्च] Σ, धवावश्च C_{94}^{pc}, धुवावश्च E **26d** दशैते] Σ, ऽऽऽ C_{94} **27a** वृक्षवल्ली०] Σ, (वृक्षवल्ली) K_{10} **27b** ०त्वक्सारतृण०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०त्वक्सारस्तृण० $C_{02}E$, ०त्वकसारतृण० K_7 (unmetr.) **27c** मीरजाश्च] corr., मीरजा च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, मीनजा च C_{45} **27d** तमसात्त्विकाः] K_7E, तमस्सात्विकाः C_{94}, तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.) **28a** ०आलि] em., $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • पतङ्गाश्च] Σ, पतङ्गानां E **28b** क्रिमिकीटजलौकसः] $C_{\Sigma}K_{82}$, क्रिमिकीटजलोकसः K_{10}, क्रिमिकीटजलौक(साः) K_7, किमिकीटजलौकसां E

यूकोद्दंशमशानां च विष्ठाजास्तमसात्त्विकाः ॥ ९:२८ ॥

दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥ ९:२९ ॥

कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३० ॥

हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्रीभयालसाः ।
क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३१ ॥

लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ९:३२ ॥

बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
स्पृहा ईर्षा प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३३ ॥

28c यूकोद्दंशमशानां च] C_{94}, यूकोदंशमशानाञ्च $C_{45}K_{82}$, यूकोदंशमसकानाञ्च C_{02} (unmetr.), यूकोदंशमसानान्तु K_{10}, (यूकोद्दं)⏑⏑⏑⏑⏑ K_7, युक्तोदंशमशानाश्च E **28d** विष्ठाजास्तमसात्त्विकाः] corr., विष्टजास्तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.), विष्टजास्तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), विष्टजास्तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.), ⏑⏑(जा)तमस्साधिकाः K_7 (unmetr.), विष्टजा तमसात्त्विकाः E **29b** ज्ञानं] $C_{94}C_{02}K_{10}$E, ज्ञान $C_{45}K_7$, ज्ञा(नं) K_{82} • मौनं] Σ, मौन K_{82} • क्षमा] Σ, क्षमाः $C_{45}K_{10}$ **29c** शीलं च] Σ, नीलञ्च K_{10}, शिलं च E • नाभिमानं] Σ, नाभिमानां E **30a** ०मानो] Σ, ०मनो C_{02} **30b** युद्धं] Σ, युद्ध० E • स्पृहा] Σ, स्मृत K_{10} **30c** निर्घृणाः] C_{Σ}, निर्घृणा K_{82}E, निघृणाः $K_{10}K_7$ **30d** राजसेषूत्तमा] Σ, राजसेसूतमा C_{02}, राजसे ह्युत्तमो E **31a** ०सूया०] Σ, ०स(यू)० K_{10} • ०मूढ०] Σ, ०मूढा० $C_{45}K_{10}$ **31b** ०तन्द्री०] Σ, ०तन्त्री० E **31c** क्रोधो] Σ, क्रोध० E **31d** तामसेषूत्तमा] Σ, तामसेसूतमा C_{02}, तामसे ह्युत्तमो E **32b** ०योगे] Σ, ०(योगे) C_{94} **32c** ०विरागी च] Σ, ०विरागी K_{82}, ०विराङ्की च K_7 **33a** बालको] Σ, चालको K_7 • निपुणो] E, निपुनो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, निपुणे K_7 **33c** ईर्षा] Σ, ईर्ष्या C_{45}E • प्रलापी] Σ, च लापी C_{02} **33d** राजसं] Σ, तामसं E

उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३४ ॥

[आहारस्त्रैगुण्ये]

विगतराग उवाच ।
केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:३५ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ ९:३६ ॥

अत्युष्णमाम्लुलवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
राजसश्रेष्ठ-आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥ ९:३७ ॥

अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।

34a आलसो] Σ, अलसो C_{45} **34b** क्रूरस्त०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, क्रूरत० $C_{02}K_7E$, कूरस्त० K_{10} • ०निर्दयः] Σ, ०निर्दयाः K_7 **34c** क्रोधः] Σ, क्रोध० C_{45} • पिशुन] E, पिशुनो $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ • च] Σ, om. K_{10} **34d** गुण०] Σ, गु० C_{45}^{ac} **35ab** केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑देहिनाम् C_{94}, केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K_{10} **35c** पृथक्त्वेन] Σ, पृथक्केण K_7 **35d** ०धन] Σ, ०धनः K_7 **36a** कीर्तिः] Σ, किर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब०] K_7, सुखं प्रीतिब० C_{94} $C_{45}K_{82}K_{10}$, सुखप्रीति ब० C_{02}, सुखं प्रितिव० E **36b** ०रोग्य०] Σ, ०रोग्यं C_{45} **36c** हृद्य०] Σ, हृद० E • ०रसं] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०रस C_{02}, ०(रस) K_{10}, ०रसां K_7, ०रसा E • स्निग्ध] Σ, स्निग्धं K_{82}, (सन्दिग्ध) K_{10} **36d** आहारः] $C_{94}^{pc}K_{10}K_7E$, आहार $C_{94}^{ac}C_{45}C_{02}K_{82}$ • सात्त्विकप्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, सात्विकप्रिया C_{02}, सात्विकप्रिय K_{10}, सात्विकः कियाः E **37a** ०म्ल०] Σ, ०ल्ल० E • ०लवणं] Σ, ०लक्षणं C_{45} **37b** तीक्ष्णं] Σ, ती(क्ष्ण) C_{94}, स्तीक्षं E • विदाहि च] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ⏑(दाहि च) C_{94}, विदाहिक C_{02}^{pc}, विदाहिकः $C_{02}^{ac}E$ **37cd** राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] $C_{45}K_{82}K_7$, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ C_{94}, राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C_{02}, राजसः श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K_{10}, राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः E **38a** अभक्ष्यामेध्यपूती च] em., अभक्ष्यमेध्यपूती च $C_\Sigma K_{82}$, अभक्षमेध्यपूती च K_{10}, अभक्षामेध्यपूती च K_7, अभक्षमद्यपूती वै E

आमयारसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ ९:३८ ॥

[गुणातीतम्]

विगतराग उवाच ।
गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ ९:३९ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ ९:४० ॥

ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये ।
स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४१ ॥

तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४२ ॥

एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।

40ab ≈ PadmaP 1.19.337ab : आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति **40** cf. BhG 6.32 : आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो ऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ **41ab** cf. VSS 11.51ab : न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत and BhG 14.25 : मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ and also BhG 12.13 : अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ **42** cf. BhG 14.24cd–25 : तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

38c आमया॰] conj., आयाम॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, आयास॰ E **38d** ॰मस॰] Σ, ॰मसः C_{02}E • ॰प्रियः] Σ, ॰प्रियाः C_{02} **39a** ॰तीतं] Σ, ॰तीत $C_{02}K_{10}$ **39b** ॰गम्] Σ, ॰गः C_{02} **39c** ॰बद्धानां] Σ, ॰वर्द्धानां C_{45}, ॰बद्धामो E **40a** ॰भूतानि] Σ, ॰भूतां K_{82} **40b** सम्यक्प॰] Σ, सम्यत्प॰ K_{82} **40c** ॰तीतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ॰तीत $C_{02}K_{7}$, ॰तीतं E **41a** ईर्षा॰] Σ, ईर्ष्या॰ K_{7}E **41b** ॰समाश्च ये] Σ, ॰समाश्रये K_{10} **41d** ॰तीतः] Σ, ॰तीत K_{10} **42a** तुल्य॰] E, तुल्यः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ **42b** ॰सम॰] Σ, ॰समा॰ C_{02} **43a** ते] Σ, तो K_{10} **43b** ॰सद्भाव॰] Σ, ॰मद्भाव॰ E

गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥ ९:४३ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

43d गुणातीतः] $C_{94}C_{02}K_{82}$, गुणातीत $C_{45}K_{10}K_{7}E$ • पराङ्गतिः] E, पराङ्गतिम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ **Colophon:** ०विशेषणीयो] corr., ०विशेषनीयो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ • नामाध्यायो नवमः] Σ, नाम नवमो ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।
कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।
कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्द्विजोत्तम ।
ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच ।
कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।
तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३ ॥

देव्युवाच ।
भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।
प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४ ॥

3ab cf. MBh 12.327.18cd : मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

Witnesses used for this chapter : C_{94} ff. 207r–208v, C_{45} ff. 212v–214r, C_{02} ff. 283v–285v, K_{82} ff. 14v–15v, K_{10} exp. 55 (lower) – 56 (lower), K_7 ff. 222v–223v, E pp. 610–613 ; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a कतमं सर्व०] Σ, कतमसर्व० K_{10}, कथमन्सर्व० K_7 **1ab** ०तीर्थानां श्रेष्ठ०] Σ, ०तीर्था≍≍ष्ठ० C_{94} **1b** मनीषिनः] Σ, मनीषिभिः E **1d** भुवि] Σ, भूरि E • ०दम्] Σ, ०दः K_{82} **2b** स्नेहाद्वि०] Σ, स्नेहा द्वि० C_{02} **2d** ऽस्म्यहम्] Σ, स्मृहम् C_{02} **3** नन्दि०] Σ, नन्दी० C_{45} **3a** कैलास०] Σ, कैलाशे E **4a** ०देवेश] Σ, ०देश C_{45} **4b** ०पते] Σ, ०पतिम् K_{82}^{ac} **4c** धर्म०] Σ, ध(र्मं) K_{82}

अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।
मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५ ॥

महेश्वर उवाच ।
को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।
शृणु वक्ष्यामि तं प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६ ॥

कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।
गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७ ॥

नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरद्रहम् ।
घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥

उमोवाच ।
एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।
स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥

कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।
कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥

5a ०तीर्थं] Σ, ०तीर्थ $K_{10}E$ **5ab** गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते] Σ, (ग)-1- (सं)साराद्येन मुच्यते K_{10} **5d** ०श्वर] Σ, ०श्वरः C_{02} **6a** तं प्रश्नं] $K_{82}K_{10}$, तत्प्रश्न $C_{94}C_{45}$, तत्प्रश्नं $C_{02}E$, तं प्रश्न K_7 **6b** मुक्त्वा] Σ, मुक्ता E **6c** तं प्रश्नं] K_7, तत्प्रश्नं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ **7c** गङ्गाग्निं] $C_{94}C_{45}$, गङ्गाग्नि $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, गङ्गाऽग्नि० E **8a** नैमिषं] Σ, नेमिस K_7 **8b** ०बन्धं] Σ, ०बन्ध० E • ०द्रहम्] Σ, ०ह्रदं E **8c** ०वागीशं] Σ, -1- (गीश) K_{10} **8d** निश्चयपापहा] Σ, निश्च(य)-2-2-2- C_{94} **9b** कथिता०] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, कथितो $C_{45}K_{10}E$ **9cd** तीर्थमे०] Σ, तीर्थमे० C_{02} **9d** सुरनायक] $C_{94}^{pc}K_{82}K_7$, सुरनाक C_{94}^{ac}, सुरनायकम् $C_{45}C_{02}K_{10}E$ **10a** कथं] Σ, कथ C_{45} **10b** ज्ञान०] Σ, ज्ञात० C_{45} • ईश्वर] Σ, चेश्वर K_{82} **10c** कौतूहलं महज्जातं] $C_{\Sigma}E$, कौतूहलम्म(हो)ज्जातं K_{82}, कौहलम्महज्जातं K_{10}^{ac}, कौ(तू)हलम्महज्जातं K_{10}^{pc}, कोतूहलं महज्जातं K_7 **10d** ०कारकम्] E, ०कारक $C_{\Sigma}K_{10}K_7$, ०कारकः K_{82}

रुद्र उवाच ।
किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।
सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।
शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।
सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।
अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

देव्युवाच ।
अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।
सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

12b cf. BhG 13.1 : इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ **13ab** ≈ UMS 21.48cd : सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलं लभेत् ≈ VSS 11.2ab

---

11a जानामि] $C_{\Sigma}K_{10}$, जाना(मि) K_{82}^{ac}, जाना(सि) K_{82}^{pc}, जानासि K_7E **11b** दुर्लभं च] $C_{94}K_{82}K_{10}E$, दुलभञ्च $C_{45}K_7$, दुल्लभञ्च C_{02} **11c** सुलभं गुरुसेवीनां] Σ, ⸗⸗⸗⸗⸗⸗वीनां C_{94} **11d** ०वर्जयेत्] Σ, ०वर्जये K_{82}, ०वर्जनात् E **12a** कुरुः] Σ, गुरुः K_{10} • पुरुष] E, पुरुषः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), पुरुषो K_7 (unmetr.) **12b** शरीरं] Σ, शरी(र) C_{94} • क्षेत्र उच्यते] Σ, क्षेत्रमुच्यते K_{82} **12c** ०स्थं] Σ, ०स्थ K_7 • ०क्षेत्रं] Σ, ०क्षेत्र K_7 **13d** तत्फलं] Σ, तत्फल K_7 **14b** तीर्थपञ्चदशेषु] Σ, तीर्थम्पंचदशौषु C_{45} **14c** अनघानं महापुण्यं] $C_{45}K_7$, ⸗⸗⸗⸗⸗⸗पुण्य C_{94}, अनप्याम्महापुण्यं C_{02} (hypermetr.), अनध्यानं महापुण्यं K_{82}, अध्वानन्तु महापुण्यं K_{10}, स्नानध्यानं महापुण्यं E **15a** अतीव] Σ, अवीव C_{45} **15b** ऽस्ति] Σ, स्मि K_{10} • त्रिदशेश्वर] Σ, त्रिदशेश्वरः C_{02}, त्रि-1- शेश्वर K_{10} **15d** तुष्टिश्च] Σ, तुष्टिञ्च C_{02} • गता] Σ, गताः C_{45}

चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।
प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।
सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।
एताः स्रोतोवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।
वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।
अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥

[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।
तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥

16d तत्त्वतस्तु] Σ, तत्वत K_{82}^{ac} **17a** सुषुम्ना] Σ, सुषुम्णा E • भगवती गङ्गा] Σ, भगवती ग≃ C_{94}, भवती गङ्गा E **17c** एताः स्रोतोवहा] em., एता श्रोतवहा $C_{94}K_7E$, एते श्रोतावहा $C_{45}C_{02}$, एता श्रोत्रवहा $K_{82}K_{10}$ **18a** दक्षिणा] Σ, दक्षि(णं) C_{94}, दक्षिणं C_{02} • वारुणी] $K_{82}^{pc}K_7E$, वरुणी $C_{94}C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}$, वरुणा C_{45} **18b** ०नासा] Σ, ०ना $C_{45}K_{10}$ **18c** वारुणा-असिमध्येन] E, वरुणा असिमध्येन $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, वारुणन्नासमध्येत C_{02}, वरुण असिमध्येन K_{10} **19b** तस्याः] Σ, तस्मा C_{02}, तस्या K_{10} **19d** तेन] Σ, ते C_{02} **20a** ०तीर्थमिडा] Σ, ०तीर्थ इडा C_{45} **20b** किङ्किणी०] Σ, चिञ्चिनी० C_{02} • ०रव०] Σ, ०रवि० C_{45}^{ac}, ०राव० E • ०चिह्निता] Σ, ०चिह्निका C_{02}, ०चिह्नता K_{10} **20c** तं तु] corr., (तन्तु) C_{94}, तन्तु $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ E, त(न्तु) K_{10} • न संदेहः] Σ, वरारोहेः C_{02}

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।
श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥

[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।
तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्त्रं सकर्णिकम् ।
चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं स हंसः कमलोपरि ।
सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।
सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥

22cd = 22.31

21a ०तीर्थं] Σ, ०तीर्थ K_{10} • सुषुम्ना] Σ, सुषुम्णा E **21b** नीरवा०] E, वीरवा० $C_{94}C_{02}$, चीरवा० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • ०युता] $C_{94}K_{82}K_7$E, ०युतम् $C_{45}C_{02}$, ०युतां K_{10} **21c** ०मात्रा०] Σ, ०माता० C_{02} **22a** ०र्जुना] Σ, ०जुना C_{02}, ०र्जुनं E **22b** ०रमा] Σ, ०रमाः K_7E **22c** ०कर्ण्य] Σ, ०र्ण्य C_{45} **22d** कल्पते] $C_{45}K_7$E, क⸗⸗ C_{94}, कल्प्यते $C_{02}K_{82}K_{10}$ **23b** ०पत्त्रं] $C_{45}K_{82}K_7$E, ⸗⸗ C_{94}, ०पत्र $C_{02}K_{10}$ • ०कर्णिकम्] Σ, ⸗⸗⸗ C_{94}, ०कर्णिकाम् E **23c** सूक्ष्म] Σ, (सूक्ष्म) C_{94}, सूक्ष्मं E **24a** मानस०] $C_{45}K_{82}$, (मानस) C_{94}, मानसं $C_{02}K_{10}K_7$E **24b** स हंसः] conj., सहंस० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E, सहसं C_{45} **24c** सलीलो] Σ, सलीला E **24d** परतः] Σ, परत K_{10} **25b** निमिषा प्रत्ययो भवेत्] Σ, निमि प्रत्ययो भवेत् C_{45}, नि-1- (षो) प्रत्ययो (भवेत्) K_{10} **25d** आत्मनो] Σ, ⸗न्मनो C_{94}, स्वात्मानो E • परस्य वा] Σ, परस्य च E

आयतमङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षिः स पश्यति ।
दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।
बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।
तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९ ॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहं
जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।

27cd ≈ 22.24ab **27** cf. NiśvK 5.55 : एतेषां नादमध्ये तु शिवं तत्र व्यवस्थितः । हृदयं देहमध्ये तु तत्र पद्मं व्यवस्थितम् ॥ **28** cf. NiśvK 5.56 : कर्णिका पद्ममध्ये तु अकारं तस्य मध्यतः । तस्य मध्ये विनिष्क्रान्तं नादं परमदुर्लभम् ॥ **29ab** = NiśvK 5.57ab

---

26a आयतमङ्गुली०] conj., आयतप्यङ्गुली० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, आयातप्यङ्गुली० K_7E • ०मात्रं] Σ, ०मात्र K_7, ०मध्ये E **26b** ०क्षिः] em., ०क्षि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **26d** नैमिषज्ञः] Σ, नैमिसंज्ञः C_{45}, नैमिषज्ञ C_{02} **27a** तीर्थं बिन्दु०] Σ, तीर्थमिन्दु० E **27c** हृदि ज्ञेयं] Σ, om. C_{45} **28a** ०मध्ये] Σ, ०ध्ये C_{94}, ०पध्ये K_{82} **28c** बिन्दुमध्ये] Σ, (बिन्दु)ः ः C_{94} **28d** भिद्यते] Σ, (वि)द्यते C_{94}, विद्यते C_{02} **29a** उकारं च मकारं] Σ, उकारश्च मकारश् E **29d** सो ऽमृतत्वं] Σ, सोम्यतत्वं C_{02}, सोमतत्वं E • च] Σ, वा E **30a** ते] Σ, om. C_{94}^{ac}, हं C_{02} • ०बन्धं] Σ, ०बन्धूं C_{45} • ०तोय०] Σ, ०तोयं K_{10} **30b** ०कण्ठोर०] conj., ०कण्ठोरु० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E • स्वर०] Σ, सुर० C_{02}E

कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा
सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३० ॥

[सुरद्रहः]

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरं शक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]

†नाड्यैकासङ्गतानि† निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थाणुभूतान्तरात्मा ।
यं पश्यन्तीशभक्ताः कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चं
देवेशं घण्टिकेशामरभवमभवं तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

30c ०मीना] Σ, ०माना E • दश०] Σ, ⏑⏑ C_{94} • विसर्गा] C_{Σ}, विसर्गाः K_{82} $K_{10}K_7E$ **30d** ०स्वारे] $C_{94}C_{45}K_7E$, ०सारे C_{02}, ०स्वारो K_{82}, ०स्वा(रेण) K_{10} (unmetr.) • गभीरे] $C_{94}C_{45}K_7$, गम्भीरे $C_{02}K_{10}E$, (गं)भीरे K_{82} • ०रसनं] Σ, ०रमणं E • ०बन्धं] Σ, ०बन्ध C_{45} • व्रजस्व] Σ, रमस्व E **31a** ०द्वीपा०] Σ, ०दीपा० K_7 **31b** ईशानेनाभिजुष्टं] $C_{02}K_{82}K_7E$, ईशानेनाभिदुष्टं $C_{94}K_{10}$, ईशानेभिदुष्टं C_{45}^{ac}, ईशानेभि-1- दुष्टं C_{45}^{pc} • विमलं नादशीता०] Σ, विमलान्नादशीता० K_{10}, विमलं नामशिता० E **31c** केशरं] $C_{45}E$, केशर० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ (unmetr.), केश्वर० K_{10} (unmetr.) **31d** ०व्योम०] Σ, ०व्यो(मं) K_{82} • ०शस्तं ग०] Σ, ०शस्वङ्ग० C_{02} • ०परम०] Σ, ०परमं K_{82} (unmetr.) • सेव्यम्] Σ, सर्वम् E **32a** निपतितममृतं] Σ, निपतितममृत० K_{82} (unmetr.), नि-2- तममृतं K_{10} • ०पारकेण] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०याङ्करेण $C_{02}E$, ०(पारकेन) K_{10} **32b** ०पुटं] Σ, ०पुट C_{45} • स्थाणु०] conj., स्थानु० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, (स्थान)० K_{10}, स्थान० E **32c** यं पश्यन्तीशभक्ताः] K_{82}, यं पश्यन्तीशभक्ता $C_{94}K_{10}$, यं पश्यन्तीशभर्त्ताः C_{45}, यं पस्यन्तीसभक्त्या C_{02}, यत्पश्यन्तीशभक्त्या K_7, यं पश्यन्नीशमक्षा E • ०प्रपञ्चम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ०प्रपञ्च $C_{45}C_{02}E$

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिः स्मार्तवेगा तरङ्गा ।
योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
पञ्चाशद्व्योमरूपी रसभवननदी तीर्थं वागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥

यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदं
जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयं
प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

32d देवेशं] $C_{45}K_{10}E$, देव्येशं $C_{94}C_{02}K_{82}$, देव्येश K_7 • घण्टिकेशामर०] C_{02}, घण्टिकेशमर० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, घण्टिकेशं मर० K_{82}, घाण्टकेशामर० E • ०भवं तीर्थम्] em., ०भवन्तीर्थम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$, भव⌣⌣र्थम् C_{94} • ०बिन्दुम्] Σ, ०बिन्दु C_{02} **33a** शैव०] Σ, शर्व० E **33b** मीनौघा०] $K_{82}K_{10}E$, मीनोघा० $C_{\Sigma}K_7$ • पञ्चरात्रं] Σ, पञ्चशत्रं E • ०गतिः] corr., ०गति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०स्मार्तवेगा तरङ्गा] Σ, ०स्मा_1_ (वेगा तरङ्गा) K_{10}, ०स्मार्तवेगास्तरङ्गा E **33c** ०वहा भारता०] Σ, महाभारता० K_{10} **33d** ०शद्व्योम०] Σ, ०शव्योम० K_{82}, ०सद्व्योम० E **34a** यस्तं] Σ, यस्त० $C_{94}C_{45}$ • स वेत्ति] Σ, (न) वेत्ति K_7 **34b** ०मरणं] Σ, ०मरण K_7 • ०र्णवं] Σ, ०ण्णवं K_{82}, ०र्णव E **34c** गर्भावासम्] Σ, गर्भोवासम् E • ०विषयं] $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०विषमं $C_{02}K_{82}K_7E$ • ०लयम्] Σ, ०लय(ः) K_{82} • दुस्तीर्य०] Σ, दुस्तीर्यः K_7 **34d** प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_7$, प्राप्तं तेन न संशयः शिवदं दुष्प्राप्य देवैरपि C_{45}^{ac}, प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि $C_{02}E$, प्रा_6_ (यः शिव) ⌣⌣⌣⌣(य देवैरपि) K_{10} **Colophon:** कायतीर्थोपवर्णनो] Σ, कायती⌣⌣⌣र्णनो C_{94} • नामाध्यायो दशमः] Σ, नाम दशमो ऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।
सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।
अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११ : १ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।
कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११ : २ ॥

महेश्वर उवाच ।
न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।
किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११ : ३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११ : ४ ॥

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 208v–210r, C_{45} ff. 214r–215v, C_{02} ff. 285v–287v, K_{82} ff. 15v–17v, K_{10} ff. 221v–223v (exp. 56 lower – 58 lower), K_7 ff. 223v–225v; E pp. 613–617; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1b अन्यः] $C_{45}K_{82}K_7$, अन्य $C_{94}C_{02}K_{10}$, चान्या E • ०त्तम] Σ, ०त्तमः K_7 **1c** ०नायास] Σ, ०नाया(सं) K_{82}, ०(नाया)सं K_{10} **1d** ०र्थप्रायं] $K_{82}^{pc}K_7$, ०र्थप्राय C_Σ, ०र्थप्रार्थप्रायं K_{82}^{ac}, ०(र्थप्राय) K_{10}, ०थाम्नाय E • विनेश्वर] Σ, (विनेश्वर) K_{10}, सुरेश्वर E **2a** दैवतै०] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, देवतै० $C_{02}K_7$, (देवतै) K_{10} **2cd** ०श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] Σ, ०श्रे-- K_{10} **3** महे०] Σ, मेहे० K_7 **3a** तुल्यं तव] Σ, -- C_{94} **3b** भामिनि] Σ, भामि C_{02} **3c** किमन्य०] Σ, किम्यन्य० K_{10} **4c** देवि प्रवक्ष्यामि] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, ते देवि वक्ष्यामि $C_{94}K_7$E **4d** ०सारमनुत्तमम्] Σ, ०सारसमुच्चयम् C_{02}

[गृहस्थः]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११ :५ ॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो बह्वायासकरस्तथा ।
ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११ :६ ॥

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।
शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११ :७ ॥

देव्युवाच ।
पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११ :८ ॥

रुद्र उवाच ।
मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।

5ab See a sequence or list of the four āśramas in 4.75 above: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः; see also 5.9: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥.

5b यज्ञः] Σ, यज्ञ E • सार्वकामिकः] C_{45}E, सर्वकालिकः $C_{94}K_7$, सर्वकामिक C_{02}, सार्वकालिकः K_{82}, सार्वकामिकाः K_{10} **5c** अक्षयश्चाव्ययश्] $C_{45}K_{10}K_7$E, अक्षयं चाव्ययं $C_{94}C_{02}K_{82}$ **5d** ०नाशनः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ०नाशनम् C_{45}E, ०नाशन C_{02} **6a** ०करो] Σ, ०करा C_{02}E • ह्यर्थो] Σ, ह्योर्थो E **6b** करस्तथा] Σ, करतस्था E **6d** प्रविभाग०] C_{45}, प्रविभोग० $C_{94}C_{02}$(?)$K_{82}K_7$E, प्रतिभोग० K_{10} • ०फला स्मृता] C_{02}, ०फलः स्मृतः $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०फल स्मृतः C_{94}^{ac}, ०प्रदः स्मृतः E **7b** ०यज्ञो] Σ, ०यज्ञ C_{02} **7cd** शुद्धमशुद्धे] Σ, शुद्धंमशुद्धे K_{82}, शुद्धमशुद्धं E **8** देव्युवाच] Σ, om. K_{10}^{ac} **8a** ०शोध्ये] $C_{\Sigma}K_{82}$, ०शोध्य $K_{10}K_7$, ०शोध्यः E • ०श्रेष्ठ] Σ, ०स्त्रे(न्न) C_{02} **8b** ऽत्र भवे०] Σ, ऽत्रा भव० E **9b** ०शुद्धिरतः] Σ, ०शुद्धिगतः K_{10} **9c** मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] Σ, मन्त्रद्धि तृतीया K_7 **9d** कर्मशुद्धि०] Σ, कर्मसिद्धि K_7

पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११ : ९ ॥

मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११ : १० ॥

मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११ : ११ ॥

विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११ : १२ ॥

विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११ : १३ ॥

यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
प्रत्याहार महावेदि कुशप्रस्तर संयमः ॥ ११ : १४ ॥

9e पञ्चमी] Σ, पञ्चमं E • ०शुद्धिस्तु] Σ, ०शुद्धिश्च K_{82}E **9f** ०शुद्धिश्च पञ्चधा] Σ, ०शुद्धिस्तु पञ्चधा C_{02}, ०शुद्धिरतः परम् K_{82} **10ab** ०शुद्धिर्ना०] Σ, ०शुद्धि ना० C_{02} • ०भावनया] Σ, ०भावनवा K_{82}, ०भावनतया K_{10} **10cd** ०शुद्धिर्ना०] Σ, ०शुद्धि ना० $C_{02}K_7$ • अनन्यायो०] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, अन-1- यो० C_{94}, अन्यायो० C_{02}, स्वल्पोन्यायो० E • ०द्रव्येन] Σ, ०व्येन K_{10} **11ab** मन्त्रशुद्धिर्ना०] $C_{94}C_{45}K_{10}$E, मन्त्रशुद्धि ना० $C_{02}K_7$, मन्त्रस्तुद्दिना० K_{82} • ०युक्ततया] Σ, ०युक्तया C_{45} **11cd** ०शुद्धिर्ना०] Σ, ०शुद्धि ना० $C_{02}K_{10}$ • ०क्रमा०] Σ, ०क्रम० C_{02} • ०रीततया] Σ, ०रीतया C_{45}, -2- तया K_7 **11ef** ०शुद्धिर्ना०] Σ, ०शुद्धि ना० $C_{94}C_{02}$ • ०धानतया] Σ, ०धानत K_7 **12a** ०धिमेवं यदा] C_{45}E, ०धिमेव यदा $C_{94}C_{02}K_{82}$, ०धिमेव य K_{10}, ०धिमेवं यथा K_7 **12ab** शुध्येद्यदि] conj., सूयेद्यदि $C_{94}K_{82}$, पूर्य यदि C_{45}, सूर्येद्यदि C_{02}, सूयेद्यति K_{10}, पूयेद्यदि K_7, शूद्य यदि E **12b** यज्ञं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, यज्ञ $C_{02}K_7$, संज्ञ K_{10} • हि] Σ, om. K_{10} **12cd** ०वाप्तिर्ज०] $C_{94}C_{45}$E, ०वाप्ति ज $C_{02}K_{10}K_7$, ०वापि ज० K_{82} **13b** ०सुन्दरि] Σ, ०सुन्दरी E **13d** ०यज्ञेष्वशेषतः] Σ, ०यज्ञेषु शेषतः E **14a** ०वाट कुरु०] Σ, ०वाटङ्कुरु० C_{45}, ०वाटकृत० E • ०क्षेत्रं] Σ, ०क्षेत्र K_7 **14b** सत्त्वा०] Σ, सत्वासत्वा० C_{45}^{ac} • ०लयः] Σ, ०लयम् C_{02} **14c** ०वेदि] Σ, ०देवि E

विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निः प्रदीपितः ।
योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११ : १५ ॥

पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकस्रुवपातितः ॥ ११ : १६ ॥

धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११ : १७ ॥

ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्प पद शाश्वतम् ॥ ११ : १८ ॥

पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः ।
ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११ : १९ ॥

सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११ : २० ॥

15a विधि नि०] Σ, विधिर्नि० E • ०विस्तारो] Σ, ०विस्तारौ C_{45} **15b** ध्यानवह्निः प्रदीपितः] K_7, ध्यानवह्निप्रदीपितः $C_{94}K_{82}$, ध्यानं वह्निप्रदीपितः C_{45}, ध्यानमग्निप्रदीपितः C_{02}, ध्यान अग्निप्रदीपनः K_{10}, ध्यानवृद्धिर्प्रदीपिनः E **15cd** ०न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम०] $K_{10}K_7$, ०न्धनसमिज्ज्वालतपोधूप० C_{94}, ०(न्ध)सत्वमिज्ज्वालतपोधूम० C_{45}, ०न्धनसमिज्वाल-तपोधूम० C_{02}, ०न्धनशमि(त)ज्वालतयोधूय० K_{82}, ०न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम० E **16a** पात्र०] Σ, पात्रा० K_7 **16c** ०च्छिन्नं] Σ, ०च्छिन्न K_7 **16d** लम्बक०] Σ, (ल)म्बक० C_{02}, त्र्यम्बक० E • ०पातितः] Σ, ०पातितम् E **17a** ०ध्वर्युव०] K_{10}, ०ध्वर्यव० C_Σ, ०(ध्व)र्यव० K_{82}, ध्व⏑⏑ K_7, धर्मव० E **17c** ०युक्तः] Σ, ०युक्त C_{02}, ०युक्तिः K_{82} • ०विस्तारः] Σ, ०विस्तारो C_{02} **18b** ०न्मनः] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०त्मनः $C_{45}C_{02}K_7$ **18c** पत्नी] Σ, (पत्नी) C_{94} • विशालाक्षि] Σ, विशालाक्षी K_7E **18d** पद शाश्वतम्] Σ, प(द) -1- श्वतम् C_{94} **19b** ०डाशो] $C_\Sigma K_{10}K_7$, ०भा K_{82}^{ac}, ०भासे K_{82}^{pc}, ०भागे E • मृता०] Σ, मृगा० C_{02} **19d** ०त्तानिलो] Σ, ०त्तनिलो $C_{02}K_{10}$ • जयः] Σ, जलाः E **20a** परि०] Σ, पर० C_{02} **20c** ०स्नानं] Σ, ०स्नान C_{45} **20d** पुराण०] Σ, पुराणं E • ०कृतमम्बरः] Σ, ०कृतम्बरम् C_{45} (unmetr.)

इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११ : २१ ॥

ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः ।
ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११ : २२ ॥

निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११ : २३ ॥

विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११ : २४ ॥

आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११ : २५ ॥

[ब्रह्मचारी]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्वावहिता शुभे ।

23c cf. VSS 22.14ab : दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः

21a ०सुषुम्ना०] Σ, ०सुषुम्न० C_{02} • ०वेद्ये] C_{94}E, ०वेद्य $C_{45}K_{10}$, ०वेद्येः C_{02}, ०वैद्य K_{82}, ०भेदो K_7 **21b** सकृत्] Σ, विदुः C_{02} **21c** ०तोषातिथिमादृत्य] Σ, ०तोषतिथिमावृत्य K_{10} **21d** ०द्विजा०] Σ, ०दया० C_{45} **22b** ०हविर्ग०] Σ, ०हवि(र्ग)० C_{45}, ०हविग K_{82} **22c** ०सूत्रं त्रयस्] $C_{45}K_{10}K_7$E, ०सूत्रन्त्रयस्तयस् C_{94}, ०सूत्रं त्रय C_{02}, ०सूत्रत्रयं K_{82} **22d** मुण्डितं] Σ, मुण्डित० $C_{45}K_7$(unmetr.) **23a** निवृत्त्या०] em., निवृत्या० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$, निर्वृत्या० E **23b** ०प्रकरणासनः] Σ, प्रकरनाशनः C_{02}, प्रकरशासनः E **23c** ०भयं भूते] Σ, ०भक्षयम्भूतै C_{45} **23d** यज्ञं यजेत्] Σ, यज्ञ ददत् E **24a** विनार्थं] Σ, विनार्थ C_{02} **24b** कथिता ते] Σ, कथि(तो) स्मि C_{02}, कथितस्ते E • वरानने] Σ, व(रा)नने C_{02} **24d** प्राप्नोति] Σ, प्रा-1- ति C_{94} • नित्यशः] Σ, मानवः K_{10} **25a** आश्रमः] Σ, आश्रम $C_{45}C_{02}$ • ०स्तुभ्यं] Σ, ०स्येष C_{02}, ०स्यैवं E **25b** ऽस्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, स्मि $C_{02}K_{10}$E **25c** ०धर्मं] Σ, ०ध(र्मं) C_{45}, ०धर्मे E **25d** दैव०] Σ, देव० K_{10}E • पूजितम्] Σ, पूपूजितम् C_{45} **26a** ०चर्यं] Σ, ०चर्य K_{82} **26b** ०वहिता शुभे] Σ, ०वहितो भव C_{02}, ०वहितो शुभे K_{10}

द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११ : २६ ॥

व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतिर्लयम् ।
ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११ : २७ ॥

दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
त्र्यायुषं द्व्यक्षरातीतं ज्ञानभस्म-अलङ्कृतम् ॥ ११ : २८ ॥

स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११ : २९ ॥

द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः ।
ममापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११ : ३० ॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।
यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११ : ३१ ॥

वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।

26cd cf. MBh 12.184.10A : गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति **27ab** cf. VSS 16.8cd

---

26d ०विनाशनम्] Σ, ०प्रनाशनम् K_{10} **27a** ०परं ध्यानं] Σ, ०परिज्ञानं E **27b** ०कृतिर्लयम्] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०कृतालयम् C_{45}, ०कृतीलयम् C_{02}, ०कृतिलः K_{10} **27d** ०लय] Σ, ०ल-1- C_{94} • मेखलम्] Σ, यत्फलम् E **28a** दण्ड दया] Σ, दण्डादया K_{82}, दण्डादयो E • पात्रं] Σ, पात्र K_{10} **28c** ०युषं] Σ, ०युष K_{82} **28d** भस्म] Σ, भष्मम् E **29a** ०व्रतं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०व्रत C_{45} K_7E **29c** ०होत्र त्रयस्तत्त्वं] $K_{82}K_7E$, ०होत्रन्त्रयस्तत्वं C_{94}, ०होत्र(त)यस्तत्वं C_{45}, ०होत्रत्रयं तत्वा C_{02}, ०होत्रं त्रयंस्तत्वं K_{10} **29d** ०बिलस्वरः] corr., ०बिलश्वरः C_Σ $K_{82}K_{10}$, ०बिलेश्वर K_7E **30a** द्वितीय आश्रमो] Σ, द्वितीयमाश्रमो C_{02}, द्वितीयमाश्रमं E **30b** यथाह] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, यथाहं $C_{02}K_{10}$, यदाह E **30c** ममापि कथितं तु०] Σ, ममापि कथितस्तु० K_7, मयापि कथितो तु० E **30d** ०मृत्यु०] Σ, ०मृ-1- C_{94} • ०नाशनं] Σ, ०नाशनः K_7 **31a** ०विधिं] Σ, ०विधि C_{45} **31d** ०दैवत०] Σ, ०देवत० C_{02} **32a** वैराग्य०] Σ, वैराग्या E **32b** नियमा०] Σ, मा० K_{82}^{ac} • ०श्रममा०] Σ, ०श्रमनो हरेत् C_{94}

शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११ : ३२ ॥

अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।
अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११ : ३३ ॥

श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।
मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ।
मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ॥ ११ : ३४ ॥

यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ।
उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टदृढव्रतः ॥ ११ : ३५ ॥

वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ।
जितप्राण मृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ॥ ११ : ३६ ॥

अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ।
शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ॥ ११ : ३७ ॥

33ab cf. VSS 22.10ab : अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः **37d** cf. DharmP 2.1 : अष्टभिः साधनैरेभिश्चित्तं कायञ्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥

32c ०दृढ०] Σ, ०दृष० E **32d** ०कारे] Σ, ०कार० C_{02} **33a** स्मृतो] Σ, -2- C_{45}, स्मृतौ E **33c** अधिदैविक०] em. Goodall, (अ)-1- (भौ)-1- क० C_{94}, अधिभौतिक० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, अधिभौक्तिक० K_{10} **33d** व्यवसायाश्च] Σ, व्यवसायश्च E **34a** स्मृता] Σ, स्मृतो C_{45} **34c** बन्धुर्ज०] Σ, बन्धु ज० $C_{02}K_{10}$ **34e** मौन चत्वारः] Σ, मौनश्चत्वारः C_{45}, मौन चत्वार C_{02} **34f** ०कार्यमु०] Σ, ०कार्यामु० K_{82} • ०पेक्षका] Σ, ०पेक्षया E **35a** ०संवीत०] Σ, ०सान्वीत० E **35b** ०कृष्णा०] Σ, ०कृष्णां C_{02} • ०जिनाधरः] K_7, ०जिनधरः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), ०जिनं पुरः E **35d** ०दृढ०] Σ, ०दृष्ट० K_{10} • ०व्रतः] Σ, -2- C_{94} **36a** वेद०] Σ, -1- द० C_{94} • ०ण घोषेण] Σ, ०ण घोषीण C_{02} **36b** ०हावनम्] Σ, ०(हावनम्) C_{45}, ०हावन C_{02} **36d** ०जपः] Σ, ०जिणः C_{02} **37b** सखा] Σ, सखो K_{10} • दमद०] Σ, दम० C_{94}^{ac}, दयद० C_{02} **37c** ०यज्ञं] Σ, ०यज्ञ $C_{02}K_7$ **37d** ०पूजनम्] Σ, ०पूजिकं C_{02}

पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवह्रदे ।
स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपासयेत् ॥ ११ : ३८ ॥

अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ।
ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ॥ ११ : ३९ ॥

पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ।
साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ॥ ११ : ४० ॥

संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ।
आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्व्रतम् ॥ ११ : ४१ ॥

वानप्रस्थमयं धर्मं गदित यत्पूर्वमवधारितं
संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम् ।

38d cf. VSS 11.59cd : शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत्

38a ०ब्रह्मजलैः पूतः] Σ, ब्र-5- K_{10} **38b** ०तीर्थ०] Σ, ०तीर्थं E **38c** ०चमनं] Σ, ०चनं C_{45} **38d** ०सयेत्] em., ०श्रयेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **39a** अक्षमाला] Σ, (अक्ष)-1- ला C_{94} • पुराणार्थं] Σ, पुराणाञ्च K_{10}, पुराणा(र्था) K_{7} **39b** ०शान्तं] Σ, ०शन्ति $C_{94}^{ac}K_{82}$ **39c** ०सलिल०] Σ, ०सलील० E **39d** ०कमण्डलुः] Σ, ०कमण्डलु E **40ab** ०त्क्रान्ति ज०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, ०क्रान्तिज० C_{02}, ०त्क्रान्तिर्ज० K_{82}, ०त्कान्तिज० K_{7}, ऽक्रान्ति ज० E **40d** ०दः] Σ, ०दम् E **41c** ०भ्यासो] Σ, ०भ्यास E **41d** ०रति०] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$, -2- C_{94}, ०रिति० C_{45}, ०रतिः E **41e** अतिथिभ्यो ऽभयं] Σ, आर्तिभ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] Σ, दारा C_{02} **41f** ०प्रस्थश्च०] Σ, ०प्रस्थ च० $C_{02}K_{10}$ **42a** गदित यत्पूर्वमवधारितम्] conj., गदितं पूर्वधारितम् C_{94} C_{45}, यत्पूर्वमवधारितं C_{02}E, गदितं यत्पूर्वधारितं K_{82}^{ac}, गदितं यत्पूर्व(मवधा)रितं K_{82}^{pc}, गदित पूर्वधारितं K_{10}, गदितं यत्पूर्वमेधारितं K_{7} **42b** ०हरणमनित्यहरणमज्ञा०] $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}$ $K_{10}K_{7}$, ०हरणंमनित्यहरणमज्ञा० C_{02}E, ०हरणंम् अनित्यहरणन्तज्ञा० K_{82}^{pc}

प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणं
जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम् ॥ ११ : ४२ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११ : ४३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।
वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११ : ४४ ॥

वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।
वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११ : ४५ ॥

सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा दृशौ पादं विनिक्षिपेत् ।

43d cf. VSS 4.71 : कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीत-कल्मषः ॥ **44ab** cf. Manu 2.177 : वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ **45b** cf. Manu 2.188ab : भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती

42d E (and paper MS K_{41}) add here a Śārdūlavikrīḍita line : श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्शिवः (शुद्धापूर्व्वकमेव यः सनियतं साक्षाच्च जीवने शिवः K_{41}) **45ab** Omitted in C_{45}

42c (प्रज्ञा०... ०त्तारणम)] Σ, om. K_{10} • ०करममोघ०] $C_{\Sigma}K_{82}$ (unmetr.), om. K_{10}, ०कममोघ० K_7, ०करं प्रबोध० E • क्लेशार्णवो०] $C_{\Sigma}K_7$, क्लेशाण्णवो० K_{82}, om. K_{10}, शोकार्णवो० E **42d** सेवेत्स] Σ, सेवे स C_{02}, सेवेत्त K_{10} **43b** कीर्तयिष्यामि] Σ, कीर्तयि-1- मि C_{94} **43c** ०दुःखं] C_{45}, ०दुःख $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **43d** लोभमोह०] C_{45}, लाभालोभ० $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, लाभलोभ० C_{02}, लाभालाभ० E • ०वर्जितः] Σ, ०वर्जिताः K_{10} **44a** वर्जयेन्] $C_{94}K_{10}$, वर्जयेत् $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E **44c** ०वासं] Σ, ०वासश् E **44d** ०वासं] Σ, ०वासश् E **45a** वर्जयेत्सृष्ट०] C_{02}(?)$K_{82}K_7$, वर्जयेत्मृष्ट० C_{94}, वर्ज्जन्मृष्ट० K_{10}, वर्जयेन्मृष्ट० E • ०भोज्यानि] Σ, ०भोजालि(?) K_7 **45b** ०क्षामेकां] $C_{94}K_{10}$, ०क्षामेकं $C_{02}K_{82}$, ०क्षमेकञ् K_7, ०क्षामेकश् E **46b** दृशौ] conj., शुचौ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E • पादं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, पा(दं) C_{94}, पाद् K_{10}E • विनिक्षि०] Σ, -1- निक्षि० C_{94}, विनिक्ष० K_7

न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११ : ४६ ॥

अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११ : ४७ ॥

नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११ : ४८ ॥

आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११ : ४९ ॥

न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११ : ५० ॥

दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
न चासीत न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११ : ५१ ॥

46cd ≈ Manu 6.57 : अलाभे न विषदी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् = VāsiṣṭhaDhS 10.22 **50cd** cf. BhG 2.45cd : निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् **51b** cf. GautDhS 23.18 : तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहितपत्रः सप्त गृहान्भक्षं चरेत्

46c कुप्येत] Σ, कुपेत C_{02} • अनालाभे] K_{82}, मनोलाभे $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, मनोलाभो C_{02}, मनालाभे E **47a** अर्थ०] $C_{45}C_{02}K_7$, अर्था० $C_{94}K_{82}K_{10}$, अथ E • ०नुद्विग्नो] Σ, ०नुदिग्नो C_{02} **48a** ०धानं] Σ, ०धाना C_{02}, ०(धानं) K_7 **48b** ०वृत०] Σ, ०मृत० K_{10}, ०नृत० E • ०मेखलः] Σ, ०मेखलाः C_{02}, ०मेखला K_{10} **48c** ०बं मनः कृत्वा] K_7, ०बमसत्कृत्वा $C_{94}K_{82}$, ०बमसंकृत्वा C_{45}, ०बमनंकृत्वा C_{02}, ०ब मनस्कृत्वा K_{10}, ०बमनङ्कृत्वा E **48d** बुद्धिं] Σ, बुद्धि C_{45}E • निरञ्जनाम्] em., निरञ्जनम् $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E, निरञ्जनः K_{82} **49ab** कृत्वा खं च] Σ, कृ(त्वा) -1- ञ्च C_{94} **49b** मनोन्मनम्] Σ, मनोन्मनः K_7, मनोन्मनैः E **49d** ०क्षरो] Σ, ०करो K_{10} • व्ययः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, व्ययं C_{02}, व्यय K_7, द्वयम् E **50a** ०धर्मं च] Σ, ०धर्मं वा K_{82} **50b** ईर्ष्या०] $K_{82}K_7$E, ईर्षा० $C_{\Sigma}K_{10}$ • ०द्वेषं] Σ, ०द्वेष C_{02} **50c** निर्द्वन्द्वो] Σ, निवंद्वो C_{02} • ०सत्य०] Σ, ०संत्य० C_{02} **50d** निर्ममो] K_7E, निर्मासो $C_{\Sigma}K_{82}$, निर्मसो K_{10} • ०कृतः] Σ, ०कृतं K_{82}, ०कृतिः E **51a** दिवसस्या०] Σ, दिवसत्या० C_{45} **51b** भिक्षां] Σ, भिक्षा K_{10}

यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान्दिने दिने ।
वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११ : ५२ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११ : ५३ ॥

अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
क्रोधमानमददर्पान्परिव्राड्वर्जयेत्सदा ॥ ११ : ५४ ॥

विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११ : ५५ ॥

मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ।
मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ॥ ११ : ५६ ॥

अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ।
ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।

53ab = MBh 12.237.15ab = Manu 6.45ab = NāradParivrUp 3.61cd

52a यथालाभेन] Σ, यथाला-2- C_{94} **52b** अष्टौ] Σ, अष्ट E **52c** ०शय्यासु] Σ, ०शय्याञ्च K_{10}, ०शैय्यासु E **52d** ०सज्येत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, ०युज्ये C_{45}, ०सहेत K_7, ०सह्येत E • विस्तरम्] Σ, विस्तरः E **53c** वशंकृ०] Σ, वसंत्कृ० C_{02} **53d** हत्वा यतव्रतः] Σ, कृत्वा यतः व्रतः K_{10} **54b** भिक्षुश्चि०] Σ, भिक्षुंश्चि० K_{82}, भिक्षु चि० E • सदा] Σ, om. C_{45} **54cd** ०दर्पान्प०] Σ, ०दर्पात्प० C_{45} **55a** धनुः] Σ, धनुष् E **55b** प्राणायामगु०] Σ, प्राणायामङ्गु० C_{94} • युतम्] Σ, युतः K_{82}, वृतं E **55c** ०तीक्ष्णेन] K_{10}E, ०तीक्ष्णेण $C_{\Sigma}K_7$, ०तीक्षेण K_{82} **56a** सुतीक्ष्णेन] $C_{94}K_{10}K_7$E, सुतीक्ष्णेण $C_{45}C_{02}K_{82}^{pc}$, ण K_{82}^{ac} **56b** ०सारारिं] Σ, ०सारारि C_{02} K_7 **56f** तूणं पूर्णमु०] em. Goodall, तूण्णापूर्ण्णमु० C_{94}, तूणापूर्ण्णमु० C_{45}, तू(न)पूर्ण्णमु० C_{02}, तूण्णापूण्णामु० K_{82}, तूर्ण्णापूर्ण्णमु० $K_{10}K_7$, तूणीपूर्णमु० E **57a** अनक्षरं] C_{45}, अनाक्षरं $C_{94}K_{82}$, अनाक्षर० $C_{02}K_7$E, अनक्षर० K_{10} • परं] Σ, पर C_{45} K_7 **57c** हृदयं] Σ, -1- दयं C_{94}, हृदये K_7 **57cd** विष्णुर्वि०] $C_{94}K_{82}$E, विष्णुम्वि० C_{45}, विष्णु वि० $C_{02}K_{10}K_7$ **57d** शिवः] E, शिवं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$

शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११ : ५७ ॥

संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११ : ५८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

57 ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302 : ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्मस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्य-देवीभागवत-तृतीयस्कन्धादिषु च इदंपर्येण सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्वपरिमितत्या वर्णितम्

57f ०सयेत्] $C_{94}C_{02}K_{10}$, ०शयेत् $C_{45}K_{82}$, ०श्रयेत् K_7E 58a ०गतिः] $C_{02}E$, ०गति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), ०गतिं K_7 • ०क्षरं] Σ, ०क्षर C_{45} 58b ०तन्द्रितो] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०नन्द्रितो C_{45}, ०तन्द्रिय C_{02}, ०तन्द्रियं K_{10} • ०वेद्यं] Σ, ०वेद्य K_{10} (unmetr.) 58c रूपैर्व०] $C_{94}K_{82}K_7E$, रूपै व० $C_{45}C_{02}K_{10}$ • विहितं] Σ, रहितं K_{82}^{pc}(?)E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] $C_{94}K_{10}$, दुर्लक्ष्यलक्षोत्तमम् $C_{45}C_{02}K_7E$, दुलक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K_{82} 58d यत्नोद्धृत्य] Σ, यत्नाद्धृत्य E • समाश्रये०] Σ, मणाश्रये० K_{10} • सर्वार्तिहर्ता हरम्] $C_{\Sigma}K_{10}$, सर्वार्त्तिह(र्त्ता) हरं K_{82}, सर्वात्तिहर्त्ता हरं K_7, सर्वार्तिहन् शङ्करम् E Colophon: नामाध्याय एकादशमः] Σ, नामाध्याय एकादश K_7, नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।
अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।
आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥

महेश्वर उवाच ।
अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।
त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥

चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।
शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।
कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥

धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

5b = MBh 12.218.13b

Witnesses used for this chapter: C_{94} ff. 210r–215r, C_{45} ff. 215v–219v, C_{02} ff. 287v–283v (f. 291 is missing), K_{82} ff. 17v–22r, K_{10} exp. 58 (lower) – 62 (lower), K_7 ff. 225v–230r, E pp. 617–628; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1ab धर्मः स०] Σ, धर्मोस्स० C_{02} **1c** आतिथ्य०] Σ, अतिथ्य० $C_{45}K_{10}$ • धर्मं च] Σ, धर्मश्च C_{02}, धर्मानां K_{10} **2** महेश्वर] Σ, भगवान् K_{82} **2b** शृणु] Σ, ॥ णु C_{94} • धर्मं] Σ, धर्म C_{02}E • ०त्तमम्] Σ, ०त्तमां E **2d** ०पूर्णं] Σ, पूर्ण्ण C_{02}, ०पूर्णां E • ०लोचने] Σ, ०लोचनं C_{45} **3a** दानं] Σ, नानं C_{45} **4a** आसीद्वृत्तं] $C_{94}K_{82}$E, आशीदत्तं C_{45}, आसीद्वृतम् C_{02}, आसी वृत्तं K_{10}, आसीद्वृत्त K_7 • ०ख्यानं] Σ, ०ख्यातं E **4b** नगरे कुसुमाह्वये] Σ, नगरं कुसुमाह्वयम् $C_{02}K_{10}$

ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मद्भक्तः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥

धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।
न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥

भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।
पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।
पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥

अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूत्ततः ।
ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥

स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।
देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥

केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।
केचिद्दानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुवन्ति देवताम् ॥ १२:१० ॥

ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।

7ef cf. *Brahmavaivartapurāṇa* 4.27.174cd : पतिव्रते पतिरते पतिं देहि नमो ऽस्तु ते

5c ब्रह्मण्य०] $C_{45}K_{82}K_{10}E$, ब्राह्मण्य० $C_{94}C_{02}K_7$ • ०ज्ञश्च] Σ, ०ज्ञ C_{45}, ०ज्ञश्च K_{10} **5d** ०भक्तः] Σ, ०भक्त० E **6a** ०पूज्यश्च] $C_{94}C_{02}K^{pc}_{82}K_7E$, ०पूज्य C_{45} K^{ac}_{82}, ०पूजश्च K_{10} **6b** दान्तो] $C^{ac}_{45}K_7E$, दान्त $C_{94}C_{02}K_{82}$, दान्तोम(?) C^{pc}_{45}, दान्त K_{10} **6c** न्याया०] $C_{02}K_{82}K_7E$, न्यायो० $C_{94}C_{45}K_{10}$ **6cd** नित्यम०] Σ, नित्यंम० K_{10} **6d** ०वर्जितः] Σ, ०वर्जयेत् K_{10} **7b** ०बिम्ब०] Σ, ०बिं(बा) K_{82} • ०शुभानना] Σ, ०निभानना K_{10} **7d** सकला०] Σ, -3- C_{94} **7e** पतिव्रता] Σ, प्रतिव्रता C_{45} • पतिरता] Σ, प्रतिरता $C_{45}K_{10}$ **7f** पतिशुश्रूषणे] Σ, प्रतिशुश्रूषणे K_{10} **8b** ०भूत्ततः] Σ, ०भूततः C_{02} **9a** ०वतीर्यन्ते] Σ, च तीर्थन्ते E **9c** देवाश्च] Σ, देवश्च C_{02} **9d** तर्प्यन्ते] Σ, तप्यन्ते $C_{45}K_{10}$ **10a** ०चिज्जुह्वति] Σ, ०चिज्जुति C_{45}, ०चि(ज्व)ह्वति C_{02} **10b** विप्रांश्च] Σ, विप्राश्च C_{45} **10c** दानो०] Σ, ध्यानो० E **10d** केचित्स्तुवन्ति] $C_{94}C_{45}K_7$, केचिद्वन्ति C_{02}, केचि स्तुवन्ति K_{82} K_{10}, केचित्स्तुन्वन्ति E • देवताम्] Σ, देवता $C_{45}K_7$ **11a** ०रताः] Σ, ०रता K_{10}

एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११ ॥

विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२ ॥

देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।
तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३ ॥

भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४ ॥

अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५ ॥

आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।
भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६ ॥

विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

11d राजना०] Σ, राजाना० E **12a** ऽपि हि] $C_{94}C_{02}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$, पि C_{45}, हि न K_{82}^{ac}, पि च E **12c** भार्यया] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, भार्याया $C_{94}^{ac}C_{02}$E **12d** ०भूषणः] Σ, ०भूष(णैः) C_{02}, ०भूषितः K_{82} **13ab** देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः] $C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$, देवतागुरुवि_1_णामन्येषां तर्पणे रतः C_{94}, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रताः C_{02}, om. K_{82}^{ac}, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E **14b** मोहिता] Σ, मोहितो C_{45} • ब्रह्मणस्तदा] $C_{94}C_{45}K_7$, ब्राह्मणास्तथा C_{02}, ब्राह्मणस्तदा $K_{82}K_{10}$, ब्राह्मणस्य च E **14c** ब्राह्मणो] Σ, ब्रह्मणो C_{45} • तथैवेह] $C_{45}K_{82}K_{10}$E, त(थे)वेह C_{94}, तथेवेह $C_{02}K_7$ **14d** रूपेणा०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, रूपेना० C_{45}, रूपेण C_{02}, रूपिणा० E **15a** ०संसक्तौ] E, ०संशक्तौ $C_{94}K_{82}K_7$, ०शक्तौ C_{45}, ०संसक्तो C_{02} K_{10} **15b** जातौ तौ] Σ, जातो तौ तौ C_{02}, जातौ (ता) K_7 **15d** ब्राह्मण] $C_{45}C_{02}$, ब्राह्मणः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E • ०शित०] em., ०श्रित० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E • ०व्रत] conj., ०व्र~ C_{94}, ०व्रतः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **16b** ०ग्रहं] Σ, ०ग्रह C_{45} **16c** ०भृत्य०] Σ, ०भृत्या० C_{02} **17b** ब्राह्मणो ऽब्रवीत्] Σ, ब्राह्मणस्तथा C_{02}

यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७ ॥

विपुल उवाच ।
सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।
शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।
अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
यद्येवं वदसे भद्र भार्यां मे देहि रूपिणीम् ।
स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९ ॥

विपुल उवाच ।
प्रतीच्छ भार्यां सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।
अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२० ॥

भार्योवाच ।
परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।
अतीव हि प्रियां भार्यां निर्दोषां च कथं त्यजेः ॥ १२:२१ ॥

सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।

17c यदि सत्यं प्रदातासि] Σ, om. C_{02} **17d** सुप्रसन्नं मनस्तव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, om. C_{02}, सुप्रसन्नमनस्तव $K_{10}E$ **18a** ०प्रसन्नं मनो] Σ, ०प्रसन्नमनो $C_{02}K_{10}$ **18b** सुप्रसन्नं तपः०] Σ, सुप्रसन्नतपः० K_{10} **18c** शीघ्र०] Σ, श्रीघ्र० K_{10} **18e** अदेयं] Σ, अदेय K_{10} **18f** स्वशिरः०] Σ, शरीर० K_{82} • ०भृति] Σ, ०भृतिर् E **19** ब्राह्मण] Σ, ब्राह्मणा C_{94}^{ac}, ब्रह्म K_{10} **19b** भार्यां] Σ, भार्या $K_{10}K_7$ **19c** स्वस्ति] Σ, स्वस्तिं K_{10}, स्वस्तिर् E **19d** कल्याणं] Σ, कल्या(ण) C_{02} • भव] Σ, तव E **20** विपुल] Σ, विप्र E **20a** भार्यां] Σ, भार्या K_{10} • ०श्रोणीं] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$, ०श्रोणि $C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}$ **20b** ०शालिनीम्] Σ, ०शालिनी K_{10}, ०शीलिनीं K_7 **20c** अकुत्सितां विशालाक्षीं] Σ, अकुत्सि(ता) विशालाक्षि C_{02}, अकुत्सिता विशालाक्सी K_{10} **20d** ०निभाननाम्] Σ, ०निभानना K_{10} **21a** ०त्याज्या] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०त्याज्य $C_{45}K_{10}$, ०त्या(ज्य) C_{02} **21c** प्रियां] Σ, प्रियं $C_{02}K_{10}$ **21d** निर्दोषां] Σ, निर्दोष C_{02} • त्यजेः] $C_{94}K_{82}K_7$, त्यज्येत् $C_{45}C_{02}$, त्यजेत् $K_{10}E$ • च] conj., स $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **22ab** मनुष्याणामिह] Σ, मनुष्याणांमिह C_{02}

दानं वा सुमहद्दत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२ ॥

अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३ ॥

अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४ ॥

दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
वेदांश्च जपयज्ञांश्च कृत्वा स द्विजसत्तमः ॥ १२:२५ ॥

प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।
अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६ ॥

इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गांश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७ ॥

तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।

22d ०बहुः] em., ०बहु $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ (unmetr.), ०बहुं K_{10}, ०बहून् E • कृतः] Σ, कृतम् C_{02} **23ab** स्वर्गं तपोभिर्वा] Σ, स्व(र्ग्गन्) -3- र्व्वा C_{94} **23d** ०न्तिके] Σ, ०न्तिकैः C_{45} **24a** स्वर्गं] $C_{94}K_{82}K_7E$, स्वर्ग $C_{45}C_{02}K_{10}$ **24c** ०पालो] K_7E, ०पाल $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ **25a** बहून्द०] Σ, बहू द० K_7 **25b** यज्ञांश्च विविधांस्तथा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, यत्वा यज्ञांश्च विविधां तथा C_{45}, यज्ञांश्च विविधाम्तथा K_7, स्यज्ञाश्च विविधास्तथा E **25c** वेदांश्च जपयज्ञांश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, वेदाश्च जपयज्ञांश्च C_{45}, वेदांश्च जपयज्ञाश्च K_{10}, वेदाश्च जपयज्ञाश्च E **25d** स द्वि०] conj., तद्वि० $C_{\Sigma}K_{82}E$, तद्वि० K_{10}, सद्वि० K_7 • ०सत्तमः] Σ, ०सत्तम K_{82} **26a** ०द्वारो] Σ, ०द्वारे K_{10} **26ab** यस्यापि दे०] Σ, यस्यापि द्दे० K_{10}, यस्याहि दे० E **26b** ०दूतैर्नि०] Σ, ०दूतै न्नि० K_{10}, ०दूतै नि० K_7 **26c** ०यात्स्वर्गं] Σ, ०यात्स्वग्र्गं C_{02} **26d** ०शतैरपि] Σ, करोति यः C_{02} **27a** ०क्तस्तु च्युतः] Σ, ०क्तस्तु(म्च्यु)तः C_{02} **27c** पुत्रानु०] Σ, पुत्रमु० C_{02} **27d** शारङ्गांश्च] $K_{82}K_7$, शारङ्गाश्च C_{94}, शारङ्गंश्च C_{45}, शारङ्गश्च $C_{02}K_{10}$, शारङ्गाच्च E • द्विजः] Σ, द्विज C_{02} **28b** स्वर्गं] Σ, स्वग्र्गं C_{02} • ०वारितः] Σ, ०वरितः K_{10}

कुलत्राणात्कलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८ ॥

दारसंग्रह पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९ ॥

दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३० ॥

साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१ ॥

अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥

नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
कल्पकोटिसहस्त्रे ऽपि नरकस्थो यशस्विनि ।
मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ॥ १२:३३ ॥

अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ।
दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ॥ १२:३४ ॥

नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ।

28c कुल०] C_{45}, कल० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०त्राणात्क०] K_{10}, ०त्राणां क० $C_{\Sigma}K_{82}E$, ०त्राणा क० K_7 • ०स्मि] Σ, ०स्मिं K_{10} **28d** ०आद्भार्य एव] $C_{94}K_{82}K_7E$, ०आद्भार्यमेव C_{45}, ०आ भार्य एव $C_{02}K_{10}$ **29a** ०ग्रह] $C_{02}K_{10}K_7E$, ०ग्रहः $C_{94}C_{45}K_{82}$ • पुत्रा०] Σ, पात्रा० E **29b** क्रियते] Σ, क्रियाते C_{45} **30c** वचनं] Σ, वचन K_7 **30d** ०ब्रवीत्] Σ, ०ब्रवीत् । विपुल उवाच । $C_{02}^{pc}E$ **31a** जानामि] $C_{45}C_{02}K_{82}E$, जानासि $C_{94}K_{10}K_7$ **31b** पति०] Σ, प्रति० K_{10} **31d** तोषितः] Σ, तोर्षिनः K_7 **32d** व्रजे] $C_{94}K_{82}^{pc}K_7$, व्रजेत् $C_{45}C_{02}K_{10}E$, व्रजे॒ K_{82}^{ac} **33a** यदि] Σ, ययदि K_7 **33c** ०सहस्त्रे ऽपि] Σ, ०सहस्राणि $C_{02}E$ **33d** ०स्थो य०] K_7E, ०स्थाद्य० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, स्था य० C_{45} **33e** मुक्तिमेव] Σ, मुक्तिमेवन् E **34a** अदानाच्चा०] Σ, अदाना चा० C_{02} **34d** ०लोके] Σ, om. K_{82}^{ac}, ०लोकं E **35a** नोक्तं] Σ, नोक्ता K_7^{ac} **35b** ०व्रते] Σ, ०व्रत० E

सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे ॥ १२:३५ ॥

भार्या धर्मसखेत्येवं त्वया पूर्वमुदाहृतम् ।
यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः ॥ १२:३६ ॥

द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ।
जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १२:३७ ॥

माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ।
पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ॥ १२:३८ ॥

कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ।
चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ॥ १२:३९ ॥

शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥

शङ्कर उवाच ।
तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।
करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१ ॥

39b ≈ 15.18b : श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च

35d ०चरे] Σ, ०चरेत् K_{10}E **36a** धर्म०] Σ, धर्मं K_{82} **36b** त्वया] em., त्वयि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **36c** ०सखाया०] Σ, ०सखा० C_{45} **37a** ०धरो] Σ, ०परो C_{45} **37c** ०र्थमहं] Σ, ०र्थम्महं K_{10}, ०र्थमह K_7 **38a** ०व्यक्तः] Σ, ०व्यक्त C_{02}, ०व्यक्त(ऽ) K_7 **38b** बुद्धिर्भा०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, बुद्धि भा० $C_{02}K_{82}K_7$E • दमः] Σ, दम K_{10} (unmetr.) • सखा] Σ, समा C_{94} **39a** ०श्रेष्थो] $C_{45}K_{82}K_7^{pc}$, ०श्रेष्ठ० $C_{94}C_{02}K_{10}$, ०श्रेष्ठा K_7^{ac}, ०श्रेष्टः E **39b** श्रेष्ठा] Σ, श्रेष्ठो K_{82}, श्रेष्ठ K_{10} **39c** दिनं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, दिन० $C_{02}K_{10}$E **39d** ०त्तमः] Σ, ०त्तम C_{02} **40a** ०र्थं] Σ, ०र्थ C_{45} **41** शङ्कर] Σ, महेश्वर E **41a** तूष्णीम्भूता] C_{94}, तूष्णीभूत्वा C_{45}, तुष्णीभूत C_{02}, तूष्णीभूता $K_{82}K_{10}$, तुष्णीम्भूती K_7, तूष्णीभूतां E • भार्या] Σ, भार्यां E **41b** ०क्षणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०क्षणः C_{02}, ०क्षणाः K_{10}, ०क्षणाम् E **41c** ०क्षी] Σ, ०क्षीं E **41d** ब्राह्मणाय निवेदिता] Σ, ब्राह्मय दिवेदिता C_{45}

यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।
ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२ ॥

मुक्तावैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।
सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृतान् ॥ १२:४३ ॥

प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४ ॥

रुद्र उवाच ।
विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५ ॥

वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६ ॥

ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।
वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ॥ १२:४७ ॥

एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिप्लुतः ।

42b हिरण्यं] Σ, हिरण्य० K_{82}E **42c** ददामि] Σ, ददानि C_{45} • ते द्विज०] Σ, --2-- ज० C_{94}, त द्विज० K_7 **43a** ०वैडूर्य०] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$, ०वैभार्य० C_{02}, ०वैर्य० K_{82}^{ac}, ०वैदूर्य० K_{82}^{pc}E • ०वासांसि] Σ, ०वासासि K_7 **43c** सर्वान्गृहाण] C_{94} $C_{45}K_{82}$E, सर्वान्तान्गृह्ण C_{02}, सर्वान्गृहान् K_{10}, सर्वां गृहाण K_7 **43d** ०सत्कृतान्] em., ०सत्कृताम् $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E, ०सत्कृतम् K_{10} **44b** प्रीय०] Σ, प्रीन० K_7^{ac} **44c** प्रीयन्तां] C_{94}, प्रीयतां $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E, प्रीयता K_{10} • पितरः] Σ, पितर K_{82} **44d** अस्ति] Σ, असि C_{94} **45** रुद्र] Σ, महेश्वर E **45a** वचः श्रुत्वा] Σ, वच(श्रु)--1-- C_{94} **45b** तपस्विना] Σ, तपस्विनाम् K_{10} **46a** वसेत्तत्र गृहे] $C_{45}K_{82}$, वस तत्र गृहे $C_{94}C_{02}K_{10}$, वस(एन्त)त्र गृहे K_7, वसते च गृहं E **46c** विपुलस्तु] Σ, विपुलस्य K_{10} **46d** कृत्वा चापि] Σ, ⌣⌣⌣⌣ K_7, कृत्वा च वि० E **47a** ब्राह्मण०] Σ, ब्राह्मणा० K_{10} • ०द्यैवं] em., ०द्येवं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E, ०द्येनं C_{45}, ०द्यवं K_7 **47b** शीघ्रं] Σ, श्रीघ्रं K_{10} **47c** ०फलाहारो] Σ, ०फाहारो K_7^{ac} **48a** एकाकी] Σ, ए(का)--1-- C_{94} **48b** परि०] Σ, पलि० K_7

क्व गच्छामि क्व भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८ ॥

न पथं विषयं वेद्मि ग्रामं वा नगराणि वा ।
खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९ ॥

अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।
तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५० ॥

एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।
वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।
अपूर्वं च सुरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२ ॥

फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।
विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३ ॥

विपुलश्चित्रवद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४ ॥

न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्म्यहम् ।

48c क्व गच्छामि] Σ, क्ष गच्छामि K_7 • क्व भोक्ष्यामि] C_{94}, क्व भोज्यामि $C_{45}K_{82}K_{10}$, क्व भोक्ष्यानि C_{02}, क्व भोक्षामि K_7, किं भोक्ष्यामि E (unmetr.) **49a** विषयं वेद्मि] C_{94} $K_{82}K_{10}$E, विषमं वेद्मि $C_{45}C_{02}$, वियषं वे(श्मि) K_7 **49b** वा] Σ, च $C_{45}K_{82}$ **49c** खेट०] Σ, क्षेत्र० C_{02} • ०खर्वट०] E, ०कर्पट० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **49d** कंचन] em., कश्चन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **50a** सुशैलं] Σ, सुशेलं K_7 **50b** विपुलो०] Σ, विलो० K_{10} **50c** निरीक्ष्यामि] Σ, निरीक्षामि K_7 **51a** एवमु०] Σ, एकं उ० C_{45} **51b** ०रुहत्] E, ०रुहेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **51c** ०च्छायां] Σ, ०च्छाया K_7 **52a** एतस्मिन्नेव] Σ, एतस्मिनैव C_{02}, एतस्मिन्नैव K_7 • काले तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, कालेन C_{02}E, कालेनु K_7 **52b** वृक्ष०] Σ, वृक्षा० $K_{82}K_7^{ac}$ **52c** सुरूपं] Σ, स्वरूपं $C_{45}K_{82}$ **53d** पुनर्वृक्षं समारुहत्] Σ, पुन वृक्ष समारुहम् C_{02}, पुनर्वृक्ष समारुहं K_{10} **54a** ०त्रवद्दृष्ट्वा] Σ, ०त्रव दृष्ट्वा C_{02} **54cd** ०भूतो ऽस्मि अहो] Σ, ०संभूतो (स्म्य)हो K_{82} **55a** जिघ्रामि] Σ, च घ्रामि C_{45}

वार्त्तापि न च मे श्रोता प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५ ॥

एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।
सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रन् पुनर्जिघ्रन्निरीक्ष्य च ॥ १२:५६ ॥

फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।
पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७ ॥

तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
प्रार्थयित्वा तु यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८ ॥

ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
पथि कश्चिज्जनः पृष्टः किंनाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९ ॥

स होवाच पथीकेन किमपूर्वमिहागतः ।
दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६० ॥

राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी ।

55c श्रोता] Σ, श्रोत्रा C_{94} **55d** कंचन] em., कश्चन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **56a** ०मुक्त्वा] Σ, ०मुक्ता C_{02} **56b** गृह्य] Σ, गृह K_{7} **56c** ०निरीक्ष्य] Σ, ०निरीक्ष K_{7} **56cd** पुनर्जिघ्रन्पुनर्जिघ्रन्] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, मुन जिघ्रं पुन जिघ्रं C_{02}, पुनर्जिघ्र पुनर्जिघ्रं K_{10}, पुनर्जिघ्र पुनर्जिघ्र K_{7} **56d** निरीक्ष्य] Σ, निरीक्ष K_{7} **57a** चात्र] Σ, चा C_{94}^{ac}, चा(त्र) C_{94}^{pc} • निरूप्यन्तो] E, निरूप्यान्ति C_{94}, निरूप्यां चा C_{45}, निरूप्यन्ति $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ **57b** ०लोकयन्] Σ, ०लोकयत् C_{45} **57c** पाथेय०] Σ, पथेय० K_{10} • ०रहितश्चा०] Σ, ०रहिते चा० C_{02} **57d** ०दत्तं] $C_{94}K_{82}K_{7}$, ०दत्त० $C_{45}C_{02}K_{10}E$ • फलं] Σ, om. K_{7} **58a** ०गृह्यैव] $C_{45}K_{10}E$, ०गृह्येव $C_{94}K_{7}$, गृहे च C_{02}, ०गृह्यैवं K_{82} **58c** तु] Σ, च E **58cd** यत्किंचिज्जी०] Σ, यत्किंजि जी० C_{02} **59d** नगरं त्विदम्] $C_{94}K_{82}K_{7}E$, नगर त्विदम् $C_{45}C_{02}$, नगरं त्विह K_{10} **60a** स हो०] Σ, अहो० $C_{45}K_{10}$ • पथीकेन] Σ, पथीको न K_{7} **60b** ०गतः] Σ, ०तवः K_{10} **60c** ०पथ०] Σ, ०पथे C_{45} **60d** ०पुरं त्वदः] C_{45}, ०पुरं त्वयः C_{94}, ०पुरं त्वयं $C_{02}K_{82}K_{10}$, पुरन्दरः K_{7}, ०पुरं स्वयम् E **61a** राजा] Σ, राजा हि K_{7}, राज E • ०जटो] Σ, ०यतो E **61b** केकयी] Σ, कैकयी C_{94}

अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥ १२:६१ ॥

दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।
ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२ ॥

विपुल उवाच ।
अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।
कतमो देश तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३ ॥

विपुलेनैवमुक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।
मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४ ॥

श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।
कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५ ॥

एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।
तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६ ॥

श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।
तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७ ॥

61d केकयी] Σ, कैकयी C_{94} • तथैव च] Σ, तथैव र K_7 **62a** दाता] Σ, -1- ता C_{94} • ०कला०] E, ०कल० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **62b** युद्धे] Σ, युद्धो K_{10} **63a** ०पास्यामि] Σ, ०पस्यामि C_{02} **63b** नाम] $C_{94}C_{45}K_7$, नामं $C_{02}K_{82}K_{10}E$ • वद] Σ, वदः C_{45} **63c** देश त०] $C_{02}K_{10}$, देशस्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ (unmetr.) **63d** कथयस्व] Σ, कथयस्य C_{45} **64a** विपुलेनैव०] Σ, विपुलेनेव० K_7 **64c** मम भीमबलो नाम] Σ, मम भी-1- बलो नाम C_{94}, om. E **64d** श्रेष्ठिकस्य गृहागतः] Σ, श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ पथिको ऽहमिदानिञ्च । को भवान् तस्य विषये किं वा ज्ञातुं चिकीर्षसि ॥ E **66a** ०स्त्विति] Σ, ०स्तिति $C_{45}C_{02}$ • तेनोक्तो] Σ, तोनोक्तो K_7, तेनोक्तौ E **66b** ०त्मना] Σ, ०त्मनाः K_7 **66c** तेनैव] Σ, तेनेव K_7 **66d** प्रति] Σ, प्रतिः $C_{02}E$ **67a** श्रेष्ठिकः] Σ, श्रेष्ठितः C_{94}, श्रेष्ठिक K_{82} **67b** दृष्टः स] $C_{45}K_{82}K_7E$, (दृ)-2- C_{94}, दृष्ट स C_{02}, दृष्टस्य K_{10} **67c** ०गम्य] Σ, ०गत्य K_7 **67d** स निवेदितः] Σ, सन्निवेदितः K_{82}, संनिवेदितः K_7

अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।
अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८ ॥

तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च मन्दरे ।
देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्यमुपजायते ॥ १२:६९ ॥

अहो ऽस्मि स फलं भोक्ता राजार्हं च न संशयः ।
ढौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७० ॥

ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।
आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१ ॥

राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं पूर्वं मनोहरम् ॥ १२:७२ ॥

स्वादुमूलं फलं कन्दं दृष्टं पूर्वं न तादृशम् ।

68ab श्रेष्ठमहो] Σ, श्रेष्ठ अहो C_{02} **68cd** गन्धमहो फलं] corr., गन्धमहो फल $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}E$, गन्धमहो गन्धमहो फल C_{45}^{ac}, गन्ध अहो फल K_{10}, गन्धो फलं अहो K_7 **69a** तत्फ०] Σ, यत्फ० E **69b** मेरौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}E$, मेरो $C_{02}K_{10}K_7^{ac}$ • मन्दरे] conj., कन्दरे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **69c** देवलोकिक] Σ, देवलोकि K_{10}^{ac} **69d** मर्त्यमुपजायते] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, मर्त्य(मुपजा)-2- C_{94}, मर्त्य सुपजायते C_{45}, मह्यामुपजायते E **70a** अहो] Σ, -1- हो C_{94}, अद्यो E • स फलं] Σ, (स)फलम् C_{94}, तत्फलं E • भोक्ता] Σ, भोक्तं K_7 **70b** राजार्हं च] $C_{02}K_{10}$, राजार्हश्च C_{94} $C_{45}K_7E$, राजार्ह(श्च) K_{82} **70c** ढौकयित्वा] Σ, ढोकयित्वा K_{10} **71a** त्वरित] $K_{82}K_7E$, त्वरितं $C_{\Sigma}K_{10}$ (unmetr.) **71b** गृह्य] Σ, गृह C_{45} • ०हरम्] Σ, ०रमम् $K_{10}E$ **71c** ०सृत्यैव] $C_{94}C_{45}E$, ०सृत्येव $C_{02}K_{10}K_7$, ०संगत्य K_{82} **71d** स फलं] Σ, तत्फलं E **72a** स फलं] Σ, तत्फलं E **72b** विस्मयं] Σ, विस्मय K_{10} **72c** श्रेष्ठि] Σ, श्रेष्ठ E **72d** फलं पूर्वं मनोहरम्] corr., फल-4- हरम् C_{94}, फल(म्य)र्वमनोहरम् C_{45}, फलं पूर्व मनोहरम् $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, फलं सर्वमनोहरम् E **73a** ०मूलं फलं] K_7, ०मूलफल० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ **73ab** कन्दं दृष्टं पू०] em., ०कन्दं दृष्ट्वा पू० $C_{94}K_{82}K_{10}$, ०स्कन्द दृष्ट्वा पू० C_{45}, ०स्कन्द दृष्ट पू० C_{02}, कन्द दृष्ट(न्पू)० K_7, ०स्कन्द दृष्टा पू० E **73b** तादृशम्] Σ, ताद(शं) C_{02}, यादृशम् E

रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२:७३ ॥

सद्य एवोपयुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
कीदृशं स्वाद विज्ञानमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२:७४ ॥

ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२:७५ ॥

सद्यः षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत ।
न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२:७६ ॥

केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।
तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्यः सर्वानवाप्तवान् ॥ १२:७७ ॥

मन्त्री पुरोहितो ऽमात्यः सर्वे भृत्यजनास्तथा ।
पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८ ॥

राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।
प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान्स नरेश्वरः ॥ १२:७९ ॥

उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।

73d ०कारकम्] Σ, ०कारकः K_{82} **74a** सद्य एवोपयुञ्जामि] Σ, सत्य एव प्रभुञ्जामि E **74c** स्वाद विज्ञानम्] Σ, स्वादु विज्ञातुम् E **75a** ततः] Σ, तत C_{45} **75cd** स्वादं सर्वं च] Σ, स्वा-4- C_{94} **76a** सद्यः] corr., $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **76b** ०पद्यत] $C_{94}C_{45}$, ०पद्यते $C_{02}K_{82}K_{10}$E, ०द्यत K_7 **76c** वली०] Σ, वलि० E **77b** ०दन्तो] Σ, ०देहो E • दृढेन्द्रियः] Σ, दृढेन्द्रिः K_{10} **77c** ०चक्षुर्बलप्राणा०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०चक्षुवलप्राणा० C_{02}, ०चक्षुर्बलं प्राणा० K_7, ०चक्षुवलप्राण० E **77d** ०न्सद्यः] corr., ०न्सद्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E • सर्वान०] Σ, सर्व्वान्न० C_{02} • ०प्तवान्] Σ, ०प्तुयात् K_{82} **78a** पुरोहितो ऽमात्यः] $C_{94}C_{02}K_{10}$, पुरोहितो मात्य $C_{45}K_{82}K_7$, पुरोहितामात्य E **78b** सर्वे भृत्यजनास्तथा] Σ, जनास्तथास्तथा C_{45} **78c** ०स्त्री] Σ, ०स्त्रि E **78d** सर्वे] Σ, -2- C_{94} • गताः] Σ, गतः C_{02} **79b** परां] Σ, परं K_{10} **80a** राजा तं] Σ, राजनं K_{10} • श्रेष्ठिं] Σ, श्रेष्ठं E **80b** ०दयः] Σ, ०दय E

कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८० ॥

पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।
केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१ ॥

स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।
प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२ ॥

न वनेन वने राजन्न वाणिज्यकृषेण वा ।
केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ॥ १२:८३ ॥

दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।
न ते शक्नोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४ ॥

श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।
अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्वचनं पुनः ॥ १२:८५ ॥

यदि नास्ति किं मे दत्तं मया वा मार्गितो भवान् ।

80c कुरु] Σ, श्रृणु E • भीमबलस्त्वेवं] $C_{45}C_{02}K_{82}$, भीमवस्त्वेवं C_{94}E, भीमबलस्त्वेव K_{10}, भीमबल(म्त्वे)वं K_7 **81b** ०त्तम] Σ, ०त्तमः E **81c** केकयीं दुर्बलां] K_{82}, कैकयीन्दुर्बलान् C_{94}, केकयीं C_{45}, केकयी दुर्बला $C_{02}K_{10}$E, कैकयी दुर्बलां K_7 **81cd** वृद्धां पुनः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वृ(द्धा) -2- C_{94}, वृद्धा पुनः C_{02}E **81d** प्रापय] Σ, प्राप C_{02} **82b** श्रेष्ठी] C_{02}E, श्रेष्ठि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, श्रिष्ठि K_{10} • ०बलस्तथा] Σ, ०बलस्तदा $K_{10}K_7$ **82c** ०वाच ह] Σ, ०वाचाह E • राजानं] Σ, राजान K_{82} **83a** न वनेन] Σ, न फलेदं E **83ab** राजन्न] Σ, राजान्न $C_{45}K_{10}$ **83c** कुल०] Σ, कु० K_7 **84a** ऽस्मि तेन] Σ, स्मिन्तेन K_{10}, ऽस्मि तव E **84b** दत्तो ऽसि] C_{94} $C_{45}K_{10}K_7$, दत्तासि C_{02}, दत्तो स्मि K_{82}, प्राप्तोषि E **84c** ते] Σ, च E **84cd** राजन्वक्तुं] Σ, रा -2- क्तुम् C_{94}, राजान्वक्तुम् C_{02} **84d** वैदेशिनं नरम्] $C_{45}C_{02}K_{82}$ K_7, (वै)देशिनन्नरम् C_{94}, वैदेशिनं नरः K_{10}, च देहि तन्नरः E **85a** ०बल०] $C_{94}C_{45}$, ०बलं $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E **85c** अमात्य०] Σ, अमत्य० K_{10} • ०पुत्रस्त्वं] Σ, ०पुत्रं त्वं K_7 **86a** किं मे दत्तं] K_7, किमे दत्तं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, किमेतत्तं E **86b** मार्गितो] Σ, प्रार्थितो E • भवान्] Σ, भगवन् K_7

यत्र ह्येको बहवो ऽत्र जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६ ॥

आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।
अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७ ॥

अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते ।
छेद्यश्चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधमः ॥ १२:८८ ॥

ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।
अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्र व्रज त्वरम् ॥ १२:८९ ॥

मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
सद्यो ऽस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९० ॥

यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वादेशय त्वरम् ।
तत्फलेन विना भद्र दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१ ॥

विपुल उवाच ।
जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशी भवनं तव ।

87d C_{02} breaks off here missing one folio (f. 291) ; it resumes at 12.113d on f. 292.

86c यत्र ह्येको बहवो ऽत्र] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, यत्रैको बहवो ऽत्रैव C_{45}, यतश्चैक बहून्तत्र C_{02}, यत्रश्चैको बहून्तत्र E **86d** जायन्ते] Σ, जायते C_{02} **87b** तेनैव] Σ, तैनैव C_{02} **87c** अवश्यं तेन] Σ, अव(स्य) -1- न C_{94} • गन्तव्यं] Σ, (बुद्ध)व्यं C_{45} **87d** मार्गय] Σ, मार्गयः E **88a** अदत्त्वा] Σ, अदत्ता K_{10}, अदत्वाफत्वा K_7^{ac} **88c** छेद्यश्च०] K_{82}, छेद्ये च० $C_{94}K_{10}$, छेदे च० $C_{45}K_7$, छेद्य च० E **88d** ०धमः] Σ, ०धम C_{45} **89a** ०बलः] Σ, ०बल K_{82} **89b** शशिप्रभम्] Σ, शशी प्रदम् E **89c** अलङ्घ्य] Σ, -2-लङ्घ्य K_{10}, उवाच E • राज्ञः] Σ, राजा K_{10} **89d** कुलपुत्र व्रज त्वरम्] K_{10}E, कुलपुत्रं व्रजत्यरम् $C_{94}C_{45}$, कुलपुत्र व्रजन्परं K_{82}, कुलपुत्रं व्रजन्परं K_7 **90a** ०पुत्र त्वं] Σ, ०पुत्रस्त्वं E **90b** वध्यो] Σ, वध्यौ K_{10} • भविष्यसि] Σ, भविष्यति K_{10} **90c** सद्यो ऽस्ति] Σ, -1- द्योस्ति C_{94}, यद्यस्ति E **91a** प्राप्तं] Σ, प्राप्त० C_{45}, प्राप्ति E **91b** ०देशय] Σ, ०देशयत् K_{10}, ०देशयन् E • त्वरम्] conj., तव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E **92b** वैदेशी] em., वैदेशि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E

कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२ ॥

फलं वा न पुनस्त्वन्यद्दातुं शक्यं न केनचित् ।
सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३ ॥

वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४ ॥

तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
त्वया मया च गत्वैव याचावः प्लवगाधिपम् ॥ १२:९५ ॥

श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।
यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६ ॥

रुद्र उवाच ।
तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।
विपुलेन ततो दृष्टो वानरः प्लवगाधिपः ॥ १२:९७ ॥

अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायां समाश्रितः ।
मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८ ॥

वानर कुरु मित्रार्थं सद्यो मृत्युर्भवेन्मम ।

92d प्राप्नुयाम०] Σ, प्राप्तुयाम० K_{82}, प्राप्तो ऽयम० E • ०हमद्य वै] Σ, ०हपद्य वै K_{10}, ०हमद्य वैः K_7 **93a** वा न] Σ, वा C_{45} **93ab** ०न्यद्दातुं] Σ, ०न्य दातुं K_7 **93b** शक्यं न केनचित्] Σ, शक्य-2- नचित् C_{94}, शक्यं न तेनचिद् K_7 **93d** आसीनः] Σ, आशीतः C_{45} • श्रान्त०] Σ, श्रोत्त० C_{45}, सान्त० K_{10} **94b** मम] Σ, मह्यं E **94c** तुभ्यं] Σ, तुभ्य K_{10} **94d** ०धिपे] Σ, ०धिप K_{10} **95d** च गत्वैव] Σ, (त)गवत्वैव K_7 • याचावः प्लवगाधिपम्] C_{45}, यो वासः प्लवगाधिपः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ **96a** तथेत्याह] $C_{94}K_{10}E$, तथैत्याह $C_{45}K_{82}K_7$ **96b** गच्छामः] Σ, ग-1- मस् C_{94}, गच्छाम K_7 **96c** प्राप्तं] Σ, प्राप्त E **96d** तुभ्यं] Σ, तुभ्य K_{10} **97a** गिरिं] Σ, गिरि C_{45} **97b** ०मानः] Σ, ०मानाः E **97d** वानरः] Σ, वानर C_{45} • प्लवगा०] Σ, प्लगा० C_{94} **98a** वानरश्रेष्ठो] Σ, वानरः श्रे(ष्ठे) K_7, वानरः श्रेष्ठो E **98b** वृक्षच्छायां] K_7, वृक्षच्छांया० C_{94}, वृक्षच्छाया० $C_{45}K_{10}E$, वृच्छायां K_{82} **99a** वानर] Σ, वानरं K_{10} • ०र्थं] Σ, ०र्थ $C_{45}K_{10}$ **99b** मृत्युर्भ०] Σ, मृत्यु भ० $K_{82}K_{10}$

पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ॥ १२:९९ ॥

वानर उवाच ।
गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।
पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१०० ॥

विपुल उवाच ।
अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।
अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥

वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।
ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥

गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वामहं पुनरागतः ।
पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३ ॥

गन्धर्वराज उवाच ।
सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४ ॥

99c ०दत्तं] $C_{94}K_7E$, ०दत्त० $C_{45}K_{82}K_{10}$ • फलमन्य०] Σ, फलंमन्य० K_{82} **99d** ०हि वानर जीवय] C_{94}, ०वि वानर जीवयः C_{45}, ०हि वानर जीवयः $K_{82}K_{10}$, ०हि वान जीवय K_7, ०हि वा न च जीवये E **100a** तु मे दत्तं] Σ, तु मे दत्त० K_{10}, मम दत्तं E **101a** अदत्त्वा] Σ, अदत्ता K_7 **101b** जीवितुं] Σ, जीवितु K_{82}, जीवितं K_{10} • भवेत्] Σ, (भवेत्) K_{82} **101c** अथवा तत्र] Σ, अ-3- त्र C_{94} **101d** चित्ररथः] Σ, चिरथः C_{45}^{ac}, चित्ररथ K_{82} **102b** एवं] Σ, एव C_{45} **102c** ततश्चि०] $C_{94}C_{45}K_{82}$, तत्रश्चि० K_{10}, तत्र चि० K_7E **102d** ०ब्रवीत्] $C_{94}C_{45}K_7E$, ०वीत् K_{82}^{ac}, ०वीवीत् K_{82}^{pc}, ०ब्रवी K_{10} **103b** त्वामहं पु०] conj., त्वन्ह्ययम्पु० $C_{94}K_7$, त्वात् ह्यहम्पु० C_{45}, त्वत् ह्ययं पु० K_{82}, त्वत् ह्यहं पु० $K_{10}E$ **104** गन्धर्वराज उवाच] C_{45}, गन्धर्वराजोवाच C_{94} $K_{10}E$, गन्धर्वराजौवाच K_{82}, गन्धराज उवाच K_7 **104a** गतश्चास्मि] Σ, गत(श्चा)-1- C_{94}, गतश्चास्मि K_{10} **104b** तेन दत्तं] Σ, -3- त्तम् C_{94} **104c** दत्तं] corr., दत्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **104d** ०सुहृदो] Σ, ०सुह्यदो C_{45}

कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति प्लवङ्गम ।
सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५ ॥

गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह प्लवङ्गमः ।
सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६ ॥

गन्धर्व उवाच ।
कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।
पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७ ॥

सूर्य उवाच ।
सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८ ॥

अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।
तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९ ॥
रुद्र उवाच ।

105a ऽन्यत्फलमादास्ये] Σ, ऽन्यफल दास्यामि E **105b** मम नास्ति प्लवङ्गम] Σ, मम नास्ति प्लवङ्गमः K_{82}, मत्तो ऽस्ति प्लवङ्गमः E **105cd** गमिष्यामस्तत्र] Σ, गमिष्यामस्तत K_7, गमिष्यामि तत्र E **106b** तथेत्याह] Σ, तथैत्याह C_{45} **106c** प्राप्ता] Σ, प्राप्ताः K_7 **106d** ०दय सर्वशः] conj., ०दयस्सर्वशः C_{94} (unmetr.), ०दयः सर्वशः $C_{45}K_{82}K_7E$ (unmetr.), दय सर्वश K_{10} **107** गन्धर्व उवाच] Σ, गन्धर्व (उवा)-1- C_{94}, गन्धर्वराजोवाच E **107ab** प्राप्तस्त्व०] Σ, प्राप्त त्व० K_{82} **107b** ०काशं] Σ, ०काशां K_{10} • ०श्वर] Σ, ०श्वरः $K_{10}K_7$ **107c** फलं त्वन्य०] $C_{94}K_{82}K_7$, फलं त्व० C_{45}, फलंस्त्वन्य० $K_{10}E$ **107d** ०नाशय] Σ, अनामयः K_{10}, ०नाशयः E **108ab** ०स्मि तेन] Σ, ०स्मिन्तेन K_{10} **108b** दत्तं] Σ, दत्त० K_{10} **108c** ०वासि] $C_{94}C_{45}K_7$, ०वा(भि) K_{82}, ०एवाति K_{10}, ०वाभिः E **108d** सुहृदत्वान्मया] Σ, सुहृदत्वात्मया K_{82}, स च दत्वा मया E **109a** अन्यद्दातुं] $K_{82}K_7E$, अन्य दातुं $C_{94}C_{45}$, अन्य दातु K_{10} **109b** ०पुराद्य] Σ, ०पराद्य E **109c** तं] Σ, त K_{10} • ०विकल्पेन] Σ, ०(विक)-2- C_{94} **109d** ०पुत्रं] Σ, ०पुत्र० $C_{94}K_{10}$ **110** रुद्र] Σ, महेश्वर E

गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।
उवाच सूर्यः सोमाय कारणापेक्षया शशिम् ॥ १२:११० ॥

सोम उवाच ।
किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।
फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११ ॥

सूर्य उवाच ।
यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।
न दत्तासि फलमन्यन्मया वध्यो भविष्यसि ॥ १२:११२ ॥

सोम उवाच ।
आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं स फलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३ ॥

गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।
एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४ ॥

113d C_{02} resumes here with दत्त मे भवान्

110a गताः] C_{45}, गत $C_{94}K_{82}K_{10}$, गतः K_7E **110b** हि] Σ, om. K_{10} **110c** सूर्यः] Σ, सूर्य K_{10} **110d** कारणा॰] Σ, करुणा॰ C_{45} • ॰पेक्षया] Σ, ॰पेक्षणा K_{10} • शशिम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, शशि $K_{10}E$, शशि(न्) K_7 **111a** ॰गतो] Σ, ॰गता K_{10} **111b** तत्र] Σ, तव E • ॰कर] Σ, ॰करः E **111cd** पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्क॰] corr., पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यङ्क॰ C_{94}, पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वास्त्वन्यं क॰ C_{45}, पुनः त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यत्क॰ K_{82}, पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यत्क॰ K_{10}, पुनस्त्वन्यत्मुक्ता त्वन्यङ्क॰ K_7E **112a** शक्यं फलं देहि] $C_{94}K_{82}K_7E$, काफलन्देहि C_{45}^{ac}, काफल⌣न्देहि C_{45}^{pc}, शक्य फलं देहि K_{10} **112b** अन्यन्न] Σ, अन्यत्वं K_7, अन्यान्न E **112cd** फलमन्यन्म॰] Σ, फलंमन्यन्म॰ K_{82}, फलं मन्ये म॰ E **112d** वध्यो] K_7, वद्यो C_{94} $C_{45}K_{82}K_{10}$, वद्धो E • भविष्यसि] Σ, भविष्यति C_{45} **113a** वक्ष्यामि] Σ, वक्ष्या(मि) K_{82} **113d** दत्त मे] Σ, वत्त मे K_{82} **114a** गत्वैवेन्द्र॰] C_{94}, गत्वेवेन्द्र॰ C_{45} $K_{10}K_7$, ⌣⌣⌣⌣ C_{02}, गत्वावेन्द्र॰ K_{82}, गन्धर्वेन्द्र॰ E **114b** ॰र्थयामः] Σ, ॰र्थयामा K_{82} • सहैव तु] Σ, सदैव तु C_{02}, सहैव तुः K_7 **114c** कुर्म] Σ, कर्म K_{10}, सोम E

सोमेनेन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
पूर्वदत्तफलमन्यद्देहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५ ॥

इन्द्र उवाच ।
यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६ ॥

सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।
सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७ ॥

एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः ।
मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८ ॥

उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९ ॥

विष्णुरुवाच ।
पूर्वदत्तफलस्यार्थे तच्च सर्वमिहागताः ।

117cd This folio side in K_{10} (verses 12.117–138) is faded and most of it is difficult to read, thus its readings reported are less reliable than usual

---

115a सोमेनेन्द्र०] Σ, सोमेवेन्द्र० K_{10}, सोम इन्द्र० K_7 • ०चेदं] Σ, ०चेन्द्रं C_{02} **115c** पूर्व०] Σ, पूर्वं K_{10} **115cd** ०न्यद्देहि] Σ, ०न्य देहि C_{02} **115d** शक्र] Σ, शक E • वै] Σ, वैः C_{45} **116b** ०कर] Σ, ०करः C_{45}E **116c** विष्णुहस्तान्मया] Σ, विष्णुहस्ता मया K_{10} **116d** फलं] Σ, फल C_{45} **117b** ०लोकं] Σ, ०लोक C_{02} • ०श्वर] Σ, ०श्वरं C_{45}, ०श्व⌣ K_{10} **117c** सर्व एवोपजग्मुस्ते] Σ, सर्व एवोपञ्जग्मुस्ते C_{94} (unmetr.), ⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣ K_{10} **117d** फलार्थं मधुसूदनम्] Σ, ⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣ K_{10}, फफालार्थं मधुसूदनम् K_7 **118a** एवमुक्त्वा गताः सर्वे] $C_{\Sigma}K_{82}$, ⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣⌣ K_{10}, एवमुक्त्वा गता सर्वे K_7, एवमुक्ता गताः सर्वे E **118d** विष्णुलोकं] Σ, विष्णुलोक C_{02}, ⌣⌣⌣⌣ K_{10} **119d** ०धर] Σ, ०धरम् E **120** विष्णुरुवाच] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$, विष्णुरुच C_{94}^{ac}, om. K_{82}^{ac}, विष्णु उवाच E **120a** ०दत्त०] Σ, ०दत्तं E • ०र्थे] Σ, ०र्थि E

न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२० ॥

इन्द्र उवाच ।
ब्रह्माण्डमपि भेत्तुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज ।
अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१ ॥

एवमुक्तः पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ।
फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२ ॥

उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३ ॥

मया दत्तं फलं त्वेकं किमन्यद्दातुमिच्छसि ।
प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ॥ १२:१२४ ॥

तवोपरोधाद्देवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५ ॥

इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा ।

120c शक्नोमि] Σ, शक्नोति C_{45} • फलं दातुं] Σ, फल(न्दातु) C_{02} **120d** त्वन्यत्करोम्यहम्] K_7, त्वन्यं करोम्यहम् $C_{\Sigma}K_{82}E$, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑म्यहम् K_{10} **121a** ब्रह्माण्ड०] Σ, ब्रह्मण्ड० K_7 • भेत्तुं त्वं] Σ, भेत्तु त्वं C_{45}, भर्तुंत्वं E **121b** शक्नोषि] Σ, शक्नोति C_{45} **121c** अशक्यं] Σ, (अशक्य) C_{45} **121d** ०त्तम] Σ, ०त्तमम् E **122a** एवमुक्तः पुनर्विष्णुः] C_{45}, एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$, ⏑⏑⏑⏑पुनर्विष्णुः K_{10} **122b** पुरन्दरम्] Σ, पुरदरं K_7 (unmetr.) **122d** सर्वं शक्नोमि] Σ, सर्वं शक्नोसि C_{02}, ⏑⏑शक्नोमि K_{10} **123c** मम] Σ, ममा० E **123d** तत्फलैकं] Σ, तत्फलंकं K_{82}^{ac}, तत्फलेकं K_{82}^{pc} • पुरन्दर] Σ, पुरन्द(रं) K_7 **124a** दत्तं] $C_{02}K_{10}$, दत्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ • त्वेकं] Σ, त्वैकं K_7 **124b** ०च्छसि] Σ, ०च्छति C_{94} **124c** प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं] Σ, प्रार्थया च गत्वैवं E **124d** ०ष्ठिप्रजा०] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ०ष्ठिं प्रजा० $C_{45}E$, ०ष्ठि(प्रजा)० C_{02} **125a** तवो०] Σ, ततो० E • ०रोधाद्देवे०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, ०रोधा देवे० $C_{02}K_{10}$, ०राधाद्देवे० E **125b** ०महम्] Σ, ०मह K_{10} **125c** गताः] Σ, गता $C_{02}E$ **125d** पुरस्कृत्य] Σ, पुनस्कृत्य K_7 • जनार्दनम्] Σ, जनार्द्दन C_{02} **126a** इन्द्रः] Σ, इन्द्र C_{02} • सूर्यः शशी चैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, सूर्य शशी चैव $C_{02}K_{10}$, सोमश्च सूर्यश्च E

विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६ ॥

ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७ ॥

अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
मन्दारतल शोभानि वैडूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८ ॥

प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९ ॥

पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३० ॥

सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम् ।
वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१ ॥

सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः ।
अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥

126c विपुलः] Σ, विपुल $K_{82}K_{10}$ **126d** ०द्वयं तथा] E, ०द्वयस्तथा C_{Σ} $K_{82}K_{10}K_7$ **127a** ०लोकं] Σ, ०लोक K_{10} **127c** ०सदो] Σ, ०सदं E • रम्यं] Σ, रम्यां K_{10} **128c** ०तल] Σ, ०तरु० E **128d** वैडूर्य०] Σ, वैदूर्य० E • ०कुट्टिमान्] corr., ०कुटिमाम् C_{94}, ०कुट्टिमां $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$, ०कुट्टिमम् E **129b** वज्रकाञ्चनवेदिकाम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$, वज्रकाञ्चनवेदिका $C_{02}K_7$E, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑का K_{10} **129c** प्रवालस्फाटिको जाल] $C_{\Sigma}K_7$, प्रवालस्फणिको जाल K_{82}, प्र(ता)लस्फाटिको जाल K_{10}, प्रवालस्फटिको जाला E **129d** ०क्षकः] Σ, ०क्षकं $K_{82}K_{10}$ **130a** पश्यते] Σ, दृश्यन्ते E • विपुल०] Σ, विपुला० E **130c** पुष्पा०] Σ, पुष्प० K_7 E • ०ग्राः] em., ०ग्रा $C_{\Sigma}K_{82}K_7$, ०ग्रा K_{10}, ०या E **130d** फलानामितका] Σ, फलनामितकां E **131a** सर्व०] $C_{45}K_{82}K_{10}$E, सर्वे $C_{94}C_{02}K_7$ • वृक्षाः] Σ, वृक्षा C_{02} • ०मया] Σ, ०मयो K_{10} **131b** सर्व०] Σ, सर्वे E **131c** ०गुल्म०] Σ, om. K_{82}^{ac} • ०वल्ली] Σ, ०वली C_{02} **132a** सर्वे] Σ, सर्वैं C_{94}, सर्व्व० C_{02} • दृष्टा] Σ, दृष्ट्वा C_{45}, दृ K_7^{ac} **132b** ०क्षणः] Σ, ०क्षण C_{02} **132c** ०भौमं] Σ, ०भौम० K_7

अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।
विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३ ॥

ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।
तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४ ॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५ ॥

चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।
गायत्री वेदमाता च सावित्री च सुरूपिणी ॥ १२:१३६ ॥

व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।
वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७ ॥

श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत् ।

---

133 cf. ŚDhŚ 10.41 (on the results of an observance) : सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः । रुद्रकन्यासमाकीर्णैर्महावृषभसंयुतैः ॥

133ab अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम्] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **133cd** विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$, विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम् C_{94}, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10}, om. E **134b** ०कोटि०] Σ, ०(कौटि)० K_7 **134d** ०शोभिते] Σ, ०शोभिता K_{10} **135a** ०मूर्तिश्च०] Σ, ०मूर्ति च० C_{02}, ०मूर्(त्तिश्च) K_{10} **135ab** ०वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः] Σ, ०वक्त्राश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः C_{02}, ०वक्त्र⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **135c** चतुर्वेद०] Σ, चतुवेद० K_7 **135cd** देवश्च०] Σ, देव च० C_{02} **136ab** ०वेदा वृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते] $C_{94}C_{45}K_7E$, ०वेदवृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते C_{02}, ०(वेदा)वृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते K_{82}, वे⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **136c** गायत्री वेदमाता च] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **137a** व्याहृतिः] $C_{94}K_7E$, व्याहृदिः C_{45}, व्याकृतिः C_{02}, व्याहृति K_{82}, ⏑⏑⏑ K_{10} • प्रणवश्चैव] $C_{45}K_{82}K_7E$, प्रण(व)-- व C_{94}, प्रकृतिश्चैव C_{02}, ⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **137b** मूर्तिमान्समुपासते] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **137c** वौषट्कारो वषट्कारो] $C_{94}C_{02}K_{82}E$, om. C_{45}, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10}, वौषट्कारो च (स)त्कारो K_7 **137d** ०कारः] Σ, ०कार C_{02} **138b** ०शास्त्रं समूर्तिमत्] Σ, ०शास्त्रसमूर्तिमान् $C_{02}E$

इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।
अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासते ॥ १२:१३९ ॥

ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम् ।
गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४० ॥

मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।
देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः प्लवगेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥

विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।
साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥

साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।
तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥

138c इतिहासः पुराणं च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$, पुराणश्च C_{45}E, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **138d** सांख्ययोगः] Σ, सांख्ययोग C_{02}, ⏑⏑⏑⏑ K_{10} • पतञ्जलम्] Σ, ⏑⏑⏑⏑ K_{10}, पतञ्जलि E **139a** आयुर्वेदो धनुर्वेदो] Σ, ०वेद धनुर्वेद C_{02}, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **139b** वेदो गान्धर्वमेव] $C_{94}K_{82}$, वेदो गन्धर्वमेव C_{45}, वेद गान्धर्वमेव C_{02}, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10}, वेदो गार्न्धवमेव K_7, वेदो गान्धर्वरेव E **139c** अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च] E, अर्थवेदान्यवेदाञ्च C_{94}, अथर्ववेदान्यवेदञ्च C_{45} (unmetr.), अथर्व्वेदान्यवेदाञ्च C_{02}, अर्थवेदान्यवेदां च K_{82}, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10}, अर्थवेदान्यवेदञ्च K_7 **139d** मूर्तिमान् समुपासते] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **140ab** ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम्] Σ, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10} **140c** अर्घं च] Σ, अ(घ)ञ्च C_{45}, अर्घ्यञ्च E **141c** रविः सोमो] Σ, र(वि) सोमो K_{10}, शशी सूर्यो E **141d** गन्धर्वः] Σ, गन्धर्व K_{82}, ⏑⏑⏑ K_{10} • प्लवगेश्वरः] $C_{94}C^{pc}_{45}C_{02}K_{82}$E, प्लगेश्वरः C^{ac}_{45}, ⏑⏑⏑⏑⏑ K_{10}, प्लवमेश्वरः K_7 **142a** विपुलश्च महासत्त्व] Σ, विपुलश्च समासत्व C_{45}, ⏑⏑⏑⏑⏑⏑सत्व K_{10} **142b** आस्यतां] Σ, आस्यता C_{45} • ०आसने] C_{Σ} K_{82}, ०शाशने K_{10}E, ०आसनेः K_7 **142c** साधु भो] Σ, साधु हो C_{45}, ⏑⏑⏑ K_{10} **142d** विपुलं तपः] $K_{82}K_{10}$E, (वि)-⏑⏑ पः C_{94}, विपुलतपः $C_{45}C_{02}K_7$ **143b** ०श्रिय] $C_{94}K_{10}K_7$, ०प्रियः C_{45}, ०श्रियः $C_{02}K_{82}$E **143c** तोषिताः] Σ, तोषिता K_{82}E

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्विनौ मरुत्तथा ।
भुङ्क्ष्व भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥

इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता ।
सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ।
तवार्थीयोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ॥ १२:१४५ ॥

यावत्कल्पसहस्राणि परार्धानि तपोधन ।
यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥

महेश्वर उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥

प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोकपितामहम् ॥ १२:१४८ ॥

विपुल उवाच ।
भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।

144a रुद्राः] $C_{\Sigma}K_{82}$, रुद्रा $K_{10}K_7E$ **144b** साध्याश्विनौ] K_{10}, साध्याश्विन्यौ $C_{94}C_{45}K_{82}$, साध्याश्विन्यो $C_{02}K_7$, साध्या यक्षो E • मरुत्तथा] Σ, मरुतस्तथा C_{02} **144c** भुङ्क्ष्व] Σ, भुक्त्वा K_{10}, भुंक्ष E • भोगान्यथोत्साहं] Σ, भोगा यथेत्साह C_{02} भोगा यथोत्साहं K_{10} **144d** लोके] Σ, लोक K_{10} **145a** ०कोटीनां] Σ, ०कोटीनि C_{02}, ०कोटीना K_{10} **145b** तवार्थायोप०] $C_{94}K_{82}K_7E$, तवायोपि० C_{45}, त्वयार्थं याव० C_{02}, तवार्थायोप्र० K_{10} • ०कल्पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$, ०कल्पितं C_{02}, ०कल्पि॒ K_{10} K_7, ०कल्पितान् E **145c** सहस्राणां] Σ, सहस्राणा C_{45} **145d** अप्सरा] Σ, अप्सरो C_{02} • ०रूपिणी] Σ, ०रूपिणि E **145e** तवार्थीयो०] C_{94}, तवार्थायो० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तंवार्थीयो० C_{02}, तवार्थेयो० E **145f** ०सर्पन्ति] Σ, ०षप्यन्ति K_7 • ०भूषिताः] Σ, ०भूषितः K_{82} **146a** परार्धानि] Σ, पराणि C_{45}^{ac} • ०धन] Σ, ०धनाः E **146d** ०पभुज्यताम्] Σ, ०प्रभुज्यताम् K_{10} **147b** विपुलो] Σ, om. C_{45}, विपुले C_{02} **147c** भयत्रस्त] E, भयस्तत्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$, भयस्त्रत्र K_7 **147d** अश्रु०] Σ, अश्व० K_7 • ०पूर्णा०] Σ, ०पूर्ण्ण० K_{10} **148a** शिरसा] Σ, शिर K_{10}^{ac} **148c** मधुरं] Σ, मधुर० C_{45} **148d** ०लोक०] Σ, लोके E

स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ।
स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ॥ १२:१४९ ॥

तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोराद्
भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।
नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५० ॥

श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावद्
आहूतसम्प्लवान्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।
गर्भावासं न च त्वन्न च पुनमरणं क्लेशमायासपूर्णं
छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२:१५१ ॥

149c स्वप्नभूतमिवा०] Σ, स्वप्नमितमिवा० C_{02} **149f** बुद्धिर्जातान्धचेतना] C_{Σ}, बुद्धिर्जान्धचेतना K_{82}^{ac}, बुद्धिर्जातन्धचेतना K_{82}^{pc}, बुद्धि जातन्धचेना K_{10}, बुद्धि जातात्वचेतना K_7, बुद्धिर्जातो ऽन्धचेतनः । मूढो ऽहं त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥ E **150a** तुभ्यं] Σ, तुभ्यंस् K_{10}, नमस् E • त्रैलोक्य०] Σ, त्रेलोक्य० C_{45} • ०बन्धो] Σ, ०(वन्तो) K_{82} • ०घोराद्] corr., ०घोरम् $C_{94}C_{02}K_{10}E$, ०घोरात् C_{45}, ०घोरः K_{82}, ०(घोरात)त् K_7 **150b** ०साज्जर०] Σ, ०सा जर० C_{02}, ०साज्जनु० E • ०मरण०] Σ, ०ण० K_{10}^{ac} • ०भयात्] E, भयं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **150c** नित्यं] Σ, नित्य० C_{45} (unmetr.) • रोगा०] Σ, ०रागा० E • ०वासमनियत०] Σ, ०वासमतियत० C_{45}, ०वासंमनियत० K_{82} • ०वपुषं त्राहि मां] Σ, ०(वपुष त्राहि मा) C_{45} • कालपाशात्] Σ, कापाशात् K_{82}^{ac}, कालपाशान् K_{10} **150d** तिर्यं चान्योन्यभक्षं] Σ, तिर्यं चान्यान्यभक्षं K_{10}, तिर्यश्चान्योन्यभक्षं E • ०शतशस्त्राहि] Σ, ०सतस त्राहि C_{02} **151a** श्रुत्वैवोवाच] Σ, श्रुत्वैव वाच E • ०मति] $C_{02}E$, ०मतिः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) • मानयित्वा] Σ, माणयित्वा K_7, मानयंवा E • यथावद्] corr., यथावत् $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$, वत् K_{82}^{ac} **151b** आहूत] Σ, आभूत E • सम्प्लवान्ते] C_{02}, सम्प्लवन्ते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, संप्लवंन्ते K_7 • भविष्यसि] Σ, भविष्य C_{02}, अविपलि E • मे जन्मलोभो न] $C_{\Sigma}K_{82}$, मे जन्मलाभो न $K_{10}K_7$, यजन्मलाभानु E • भूयः] Σ, भूय K_7 **151c** ०वासं न च त्वन्न] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, ०वासन्न C_{45}, ०वासा न च त्वन्न C_{02}, ०वासानुबन्धं न E • पुनमरणं] $C_{02}E$, पुनर्मरणं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.), पुनर्मण C_{45} • ०पूर्णम्] Σ, ०पूर्ण C_{02}

महेश्वर उवाच ।
ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।
एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५२ ॥

इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।
साध्यादित्यैर्मरुद्भिर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५३ ॥

अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।
स्वशरीरो दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२:१५४ ॥

एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।
ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

151d cf. Manu 1.98cd : स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते and Manu 12.102cd : इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते

151d ०शत्रुं] Σ, ०शत्रु $C_{45}C_{02}$ • परमं] Σ, परम K_{10} **152b** विष्णुना] Σ, om. C_{45}, विष्णुनात् C_{02} **152d** ०महः] $C_{94}K_7E$, ०मह $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ **153a** रविणा] Σ, रविना C_{02}, शशिना E **153b** सोमेन] Σ, सूर्येण E • पुनः पुनः] Σ, पुन पुनः C_{45} (unmetr.), पुन च पुनः पुनः C_{02} **153c** ०दित्यैर्म०] Σ, ०दित्यै म० C_{02} **153cd** ०रुद्रुद्रैर्विश्वेभिर्] E, ०रुद्रुद्रैर्विश्वेश्वि $C_{94}K_{82}$, ०रुद्रुद्रै विश्वाश्वि C_{45}, ०रुद्रुद्रै विश्वेश्वि C_{02}, ०रुद्रै विश्वे॰ K_{10}, ०रुद्रैर्विश्वेश्वि K_7 **154c** स्वशरीरो] em., स्वशरीरं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$, शशरीरो C_{45}, स्वशरीर C_{02}, सशरीरं E • प्राप्तः] $C_{45}C_{02}$, प्राप्तं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ **154d** ०पूजया] Σ, ०पूजनात् E **155b** ०नेकानि] Σ, ०नेनेकानि K_{10} **155c** ब्रह्माणं] Σ, ब्राह्मणः C_{45}, ब्रह्मणं C_{02} **155d** विष्णुर्वि०] Σ, विष्णु वि० C_{02} • ०जगत्प्रभुः] Σ, ०जगत्प्रभु C_{02} **Colophon:** वृषसार०] Σ, वृष० K_{10} • ०ख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः] Σ, ०ख्या(न ना)माध्यायो द्वादश K_7, ०ख्यानो नाम द्वादशो ऽध्यायः E